Osmišljavanje kulturne rute kao turističkog proizvoda - Tragom dalmatinskog putovanja Alberta Fortisa

Dulčić, Nikolina

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:183087

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Image not found or type unknown

Repository / Repozitorij:

Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula

zir.nsk.hr

Image not found or type unknown

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Odjel za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije
Interdisciplinarni studij Kultura i turizam

NIKOLINA DULČIĆ

OSMIŠLJAVANJE KULTURNE RUTE KAO TURISTIČKOG PROIZVODA – TRAGOM DALMATINSKOG PUTOVANJA ALBERTA FORTISA

Završni rad

Pula, veljača, 2019.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Odjel za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije
Interdisciplinarni studij Kultura i turizam

NIKOLINA DULČIĆ

OSMIŠLJAVANJE KULTURNE RUTE KAO TURISTIČKOG PROIZVODA – TRAGOM DALMATINSKOG PUTOVANJA ALBERTA FORTISA

Završni rad

JMBAG: 03030531975, izvanredni student

Studijski smjer: Preddiplomski sveučilišni studij Kultura i turizam

Predmet: Putopisi i turistički itinerari

Znanstveno područje: Interdisciplinarna područja znanosti

Znanstveno polje: Ostala interdisciplinarna polja znanosti

Mentorica: doc.dr.sc. Nataša Urošević

Pula, veljača, 2019.

SADRŽAJ

1. UVOD……4

2. DEFINICIJA PUTOPISA……..……...5

3. POVIJEST PUTOPISA…….……7

4. DALMACIJA U OČIMA STRANACA: DALMATINSKA PUTOVANJA I PUTOPISI…….……..11

5. DALMACIJA U DJELU ALBERTA FORTISA……20

5.1. O putopiscu Albertu Fortisu – život i putovanja…….……..20

5.2. Putopis „*Put po Dalmaciji“*……..……29

6. OSMIŠLJAVANJE KULTURNO-TURISTIČKOG ITINERARA KAO TURISTIČKOG PROIZVODA……..41

6.1. Kulturne rute i turistički itinerari……..…….……41

6.2. Prijedlog novog kulturnog-turističkog itinerara –

Put po Dalmaciji: tragovima Alberta Fortisa.....44

7. ZAKLJUČAK……..……49

LITERATURA…… 51

SAŽETAK

SUMMARY

1. UVOD

Tema ovog završnog rada je prikaz putopisa „*Put po Dalmaciji“* prirodoslovca Alberta Fortisa kao jedinstvenog primjera putopisa prosvjetiteljstva koji prati razdoblje europske ekspanzije, kolonijalizma i ekspedicija. Istodobno, pored namjere prikaza Dalmacije u očima jednog stranca (Alberta Fortisa), cilj je bio i da se na temelju Fortisova putopisa i istražene dodatne literature kreira kulturno-turistički itinerar „*Put po Dalmaciji: tragom Alberta Fortisa“*. Itinerar bi ponovno jednim dijelom oživio rutu kojom se nekad kretao Alberto Fortis. U interesu je čitatelju približiti i važnost dalmatinske prirode i kulture za turizam danas.

U prvom i drugom dijelu završnog rada istražuje se važnost i međusobna povezanost putovanja i književnosti te se pojašnjava što je to putopis, putovanje, a što kultura putovanja. Zatim, u trećem dijelu, opisuje se kratka povijest putopisa i putovanja još od feničkog i grčkog doba pa sve do putopisa moderne. U četvrtom dijelu se iznosi prikaz života i putovanja Alberta Fortisa, kao i analiza putopisa „*Put po Dalmaciji“*. U zadnjem, petom dijelu završnog rada pojašnjava se što su to kulturne rute i turistički itinerari te se osmišljava novi kulturno-turistički itinerar „*Put po Dalmaciji: tragom Alberta Fortisa“*, koji je kreiran prema jednom dijelu putovanja prirodoslovca Alberto Fortis našim krajevima. Ova ruta pokriva dio Dalmacije, od Zadra preko Šibenika, Trogira, Splita, Hvara pa do Brača te dio dalmatinskog zaleđa (Muć, Sinj, Trilj) i ujedno je spojnica divnih krajolika, različitih kulturnih i povijesnih znamenitosti, dugovječne tradicije i brojnih prirodnih atrakcija.

Tijekom izrade završnog rada najčešće korištene metode istraživanja bile su povijesna metoda, zatim metoda deskripcije, induktivna i deduktivna metoda te metode analize i sinteze.

1. PUTOPIS – DEFINICIJE

Putopis je u širem značenju opće-kulturna, književna, vjersko-religiozna, znanstvena i popularno-znanstvena vrsta teksta u kojoj autor izlaže svoje putničko iskustvo. Njegov se razvoj može pratiti s jedne strane na opće-kulturnom području s obzirom na povijest putovanja, migracija i razmjene, trgovine, hodočašća, zemljopisnih otkrića, antropoloških istraživanja, turizma, dokolice te političku i diplomatsku povijest, a s druge strane na uže književnomu, gdje se, uz spomenute smjernice, putopis promatra unutar institucije književnosti kao estetska jezična tvorevina, odnosno prema književnim kriterijima. S književno znanstvenoga je stajališta putopis temeljni žanr šireg područja kulture putovanja i povlaštena vrsta komparatističkih imagoloških istraživanja.[1]

Povijest putovanja i povijest putopisa je usko povezana s općom poviješću kultura i civilizacija, u prvome redu s velikim promjenama poput ratova, selidbi naroda, političkih i tehnoloških revolucija i slično.[2] Putovanje podrazumijeva promjenu koja je ključan element života i njegova uprizorenja u umjetničkoj domeni, potiče duhovnu promjenu i omogućuje duši dragocjenu promjenu perspektive. Kao središnja djelatnost proizvodi određeni korpus literature, i to ne samo putopise nego i raznovrsno žanrovsko polje tekstova, oglasa, izvještaja, pjesama i školskih sastavaka posvećenih putovanju. Dean Duda u knjizi *Kultura putovanja*, prema Johnsonu, kulturu putovanja definira kao proces koji upotpunjuje kružni tok kulture, i to u rasponu od proizvodnje, tekstova i njihovih formi, preko čitanja i potrošnje do življenih kultura i društvenih odnosa.[3] Putopis je, ukratko, svaki tekst koji sadrži putovanje, odnosno književna vrsta tematski oblikovana vjerodostojnim putovanjem putopisca koji pripovijeda zgode na putu, opisuje prostore kojima putuje i mjesta na kojima boravi, iznosi svoja zapažanja o ljudima koje na putu susreće, njihovim običajima i načinu života te često o kulturnim i umjetničkim znamenitostima krajeva u kojima se zatječe. Može imati opće-kulturnu

[1] *Putopis, Enciklopedija, http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51177, 25.travnja 2018.*
[2] *Brešić, V., Hrvatski putopis, Zagreb, 1997, str.2*
[3] *Duda, D., Kultura putovanja, Zagreb, 2012, str.16.*

(turističku, izvještajnu ili znanstvenu) i umjetničku (književnu) funkciju.[4] Putopis je opis svijeta koji se vidi na različite načine, a način na koji se vidi svijet govori mnogo o piscu što ga promatra i o čitatelju koji ga čita.[5] Putopisci su često prvi izvjestitelji o stranoj kulturi, njezinoj baštini i književnom životu. Oni istodobno predstavljaju vlastitu kulturu u stranom prostoru i upoznaju matični prostor s tuđom kulturom. Svaki putopisac je na neki način nesvjesni komparatist, koji uspoređuje inozemni svijet sa domaćim svijetom, u kojem pokušava pronaći prisutnost vlastite nacionalne kulture u stranoj. Prožimajući svakodnevni ritam određene sredine i navika tamošnjih ljudi s obavijestima iz lokalne povijesti i opisom umjetničke baštine, putopisac stvara svojevrsni kulturni katalog koji upućuje matičnoj sredini.[6] Putovanje se može pojaviti kao istraživanje, sazrijevanje, povratak ili preobrazba, a može poprimiti i oblike procesa života analize ili tumačenja simbolične ili alegorijske strukture svijeta, spoznaje, društvene analize. Putopis je zapis ili proizvod susreta koji se odvijaju na putovanju i razgovora/dogovora između razlika i sličnosti koje su u tim susretima sadržane. Susret može biti direktno opisan u putopisu ili može biti implicitan na način da se pripovijedaju perspektive i zanimljive informacije, ali ne i sama događajnost. Thompson naglašava da je svaki putopis dvostruk u smislu da je istovremeno izvještaj ili opis nepoznatih ljudi i krajeva, ali i otkrivanje putnika i njegovih vrijednosti, sklonosti, stavova i posredno kulture iz koje putopisac dolazi ili kojoj je namijenio tekst.[7] Ekonomija problematike putovanja smješta književne putopise u šire kulturno polje putničke tekstualnosti, bilo da je riječ o proizvodima namijenjenim masovnoj putničkoj potrošnji (vodiči, fotografije, razglednice, turistički prospekti) ili o putničkim proizvođačkim praksama (putnički dnevnici, bilješke) i povezuje ih s različitim praksama putovanja.

[4] *Duda, D., Priča i putovanje, Zagreb, 1998, str. 48.*

[5] *Pederin, I.,2009, Povijesna poetika putopisa, Omiš, 2009, str. 6.*

[6] *loc.cit.*

[7] *Thompson, C., Travel Writing, London – New York: Routledge, 2011, str. 10.*

2. POVIJEST PUTOPISA

Putopisna književnost ima dugu povijest. Gotovo da bismo mogli reći da ona traje od kada se putuje. Ne putuju samo ljudi, već i kulture i teorije. Otkad je važno putovati, mijenjati mjesto, važno je to i ispričati. Putovanje je dakle, neraskidivo vezano uz pripovijedanje. Iako je "star" kao žanr, putopis se smješta na margine književnog proučavanja, zajedno s, primjerice, autobiografskim i dnevničkim diskurzom. Stalna mjesta putopisa su usporedba inozemnog svijeta s domaćim i pronalaženje tragova vlastite nacionalne kulture u stranoj. Glede znatne situacijske i političke kontekstualne uvjetovanosti, u putopisu se kroz povijest konstantno isprepliću nova značenja, funkcije i odnosi.[8] Putopis vrlo često zahvaća povijest jednog kraja prepričavajući je ukratko. Stoga je nit koja dijeli putopis i kronike vrlo tanka. Prvi od druge preuzima odnos prema "istini". Treći dolazi dnevnik, jednostavnije djelo, čija je uloga samo bilježiti koji se događaj na koji dan zbio. Putopis se piše s praktičnom svrhom. Mogu ga pisati izvidnici koji njime izvješćuju vojni stožer i kralja, uhode koji šalju povjerljiva pisma visokoj ličnosti na dvoru ili pak kralju. S namjerom da opišu stranu zemlju, pišu ih prirodoslovci poput Alexandera von Humboldta ili Charlesa Darwina, povjesničari umjetnosti kao Johann Joachim Winckelmann, Johann Wolfgang Goethe, Ferdinand Gergorovius, a u novije vrijeme diplomati i veleposlanici, poput Francisa Richarda Burtona, špijuni, pa naposljetku turistički novinari.[9] Kako god bilo, u rečenicama putopisa se očituje osobnost pisca, izvjestitelja. Putopis je uvijek vrijedan. On ovjekovječuje pojedinu zemlju u određenom trenutku svoga doba, svoje povijesti. Putopis je književno djelo, jer obično ocrtava karakter zemlje, ne samo riječima, već i slikama, bakrorezima itd. Opisi, krajolici, spomenici, zemljovidi; sve te vrste djela nastaju s putopisom. Kasnije im se pridružuju slike, fotografije, fotoreportaže…[10]

Još u doba starih Feničana i Grka strani su trgovci, vojnici ili naseljenici putovali, donosili su ili odnosili svoje navike, običaje, sirovine ili proizvode te su tako na taj način stvarali duhovnu i materijalnu kulturu na Sredozemlju, kolijevci velikih civilizacija. Zbog toga tu su i nastala i prva književna djela. Početci putopisa zapravo su žanrovski

[8] *Pederin, I., Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb,1991., str. 11.*

[9] *Bertoša, S., Giudici, A., Europski putnici u Istri od XV. do XIX. stoljeća. Tabula, 11, 2013, str. 7.*

[10] *Pederin, I., Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1991, str. 7-8.*

kontaminirani i obično se vezuju uz antičke izvore: Herodotovu *Povijest,* odnosno njegovo etnografsko izlaganje o Egiptu (II, 35–98), Strabonovu „*Geografiju“* i Pauzanijin „*Vodič po Heladi“*.[11] Isto tako ne smije se zaboraviti niti Homerova *Ilijada i Odiseja* pa se isto tako može tvrditi da i svjetska književnost započinje putovanjem grčkog junaka Odiseja. Iako su se žene, zbog socijalnog položaja, razmjerno kasno počele javljati kao autorice putopisa, jedan je od najranijih sačuvanih hodočasničkih tekstova, inače česte srednjovjekovne vrste, Egerijin „*Putopis u Svetu Zemlju“* iz IV. st. Marko Polo je svojim „*Milijunom“* i kineskim putničkim iskustvom obilježio sam kraj XIII. st., a književno je najčešće spominjan i vjerojatno najpopularniji kasnosrednjovjekovni putopisni autor John Mandeville (XIV. st.). Njegova su „*Putovanja“ (Travels),* izgleda posve izmišljena, od francuskog prateksta 1356. do kraja XV. st. doživjela tridesetak izdanja na šest jezika. Doba velikih otkrića donijelo je Kolumbove dnevnike i poslije niz konkvistadorskih izvještaja i opisa Novoga svijeta, a razdoblja racionalizma i prosvjetiteljstva mnogobrojne znanstvene putopise. Mletački putopisi u XVI. stoljeću predstavljaju izvješća trgovaca i diplomata, a barokni putopis ponovno otkriva zanimanje za klasičnu starinu. Mary Louise Pratt također povezuje promjenu u načinu pisanja putopisa s povijesnim okolnostima.[12] Ona tu promjenu vidi u dva događaja koja su se odigrala 1735. godine. Tada je svjetlo dana ugledalo djelo Carla Linnea „*Systema Naturae“,* koje je iznijelo sustav klasificiranja životinjskog i biljnog svijeta na planetu, čime je učinjen prvi korak znanstvenog «uređivanja» svijeta koji nas okružuje, stvaranje reda iz kaosa. Drugi događaj je kretanje na put prve znanstvene ekspedicije koja je trebala odrediti oblik zemlje (La Condamineova znanstvena ekspedicija). *"Oba događaja (...) pretpostavljala su da se svijet na neki način (obično europski, buržoaski i muški) može izmjeriti, urediti i spoznati. Ovo vjerovanje u spoznavanje/imenovanje svijeta sredstvima znanosti, koje počinje u osamnaestom stoljeću, postalo je čvrsto ugrađeno u predstavljanje (representation) stranih ljudi i zemalja*."[13] Produkt ovih znanstvenih ekspedicija (uključujući i Linneove učenike koji su obilazili svijet pokušavajući ga klasificirati i "urediti", smjestiti u okvir

[11] *Putopis, Enciklopedija, http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51177, 25.travnja 2018.*

[12] *Pratt, Mary Louise, Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation, Routledge, London i New York, 1992.*

[13] *Blanton Casey, Travel Writing. The Self and the World. New York: Simon & Schuster Macmillan, 1997, str. 12.*

znanosti) su putnički zapisi koji će predstavljati model za buduće autore, a Pratt ih dijeli na dva modela koja postaju vidljiva u 18. stoljeću (vidi: Pratt 1992): *«znanstveni putopisi» i oni «sentimentalni» u kojima autori pokušavaju «sentimentalizirati i/ili glorificirati iskustva pripovjedača u neprijateljskom okruženju*»[14]. U isto vrijeme, dakle u 18. stoljeću, nastupa procvat putopisa kakvog ga danas poznajemo. Putopisi prosvjetiteljstva najčešće prate razdoblje europske ekspanzije, kolonijalizma i ekspedicija. Uz imaginarna putovanja Daniela Defoea (Robinson Crusoe) i Jonathana Swifta (Gulliverova putovanja), kao paradigmatski modeli putovanja nametnuli su se putopisi Johanna Wolfganga von Goethea (Putovanja po Italiji i Švicarskoj). U ovom razdoblju romantizma jača interes za egzotične krajeve, a veliki njemački prirodoslovac i istraživač Alexander von Humboldt postaje svjetski putnik (u svom glavnom djelu „*Kosmos"* , u 5 sv., 1845–62, je dao prikaz sveukupnoga prirodoslovnog znanja svojega doba), a Europom, koja napokon otkriva samu sebe, putuju poznati pisci poput Turgenjeva i Stendhala (Stendhalova „*Sjećanja jednoga turista"* iz 1838 godine definiraju prvi put turista kao osobu koja putuje zbog vlastite kulture). Putopisi književnog razdoblja između romantizma i realizma prate pojavu parnog stroja i demokratiziranja putovanja, uz početke turizma u današnjem smislu riječi.[15] Godine 1831–36. prirodoslovac Charles Darwin putuje brodom „*Beagle"* uz obalu Južne Amerike i na neke otoke u Tihom oceanu; te 1839. godine objavljuje dnevnik svojega putovanja („*Putovanje jednog prirodoslovca oko svijeta"*) te predstavlja primjer istraživačkog putopisa. Realistički putopisi u drugoj polovici 19. stoljeća nastavljanju trend misionarskih i istraživačkih putopisa Davida Livingstonea (Afrika, „*Journeys in South Africa", or „Travels and Researches in South Africa"*) i Rudyarda Kiplinga (Indija). Obično se XIX. i prva polovica XX. st. određuju kao zlatno doba putovanja, što se u književnosti potvrđuje profesionalizacijom putopisnoga stvaranja, pa se već početkom XX. st., uz književno trajanje žanra u modernističkoj izvedbi i svojevrsnoj oprjeci prema masovnomu turizmu i putovanju, pojavljuju profesionalni popularni putopisci. Istodobno se širenjem turizma u središnjim desetljećima XIX. st. tiskaju specijalizirani turistički vodiči koji uvelike organiziraju putničko iskustvo i pretvaraju putovanje u masovni konfekcijski čin, a u drugoj polovici XX. st. pod terminom post-

[14] *Ibidem, str. 13.*

[15] *Pederin Ivan, Povijesna poetika putopisa, Omiš, 2009.*

turista počele su se okupljati drukčije putničke prakse i njima primjereni tekstovi. Putopis je uvriježen i kao novinska reportažna forma, pojavom filma postaje jedan od temeljnih dokumentarističkih žanrova, a nastankom i širenjem televizije zauzima mjesto frekventnoga, specijaliziranog i, mjestimice, vrlo kreativnoga medijskoga žanra. Recentna šira dostupnost tehničkih sredstava snimanja i reprodukcije uvelike je demokratizirala filmsko bilježenje putničkog iskustva i dovela do privatne potrošnje žanra.[16]

U hrvatskoj književnosti neki se elementi putopisa uvjetno nalaze u „*Ribanju i ribarskom prigovaranju"* Petra Hektorovića. Prvi puta je tiskano u Veneciji sredinom 17. stoljeća, iako je napisano 1566. godine. Djelo ubrajamo u putopise jer je radnja smještena u tri dana, odnosno književnik opisuje kako je proveo trodnevni izlet na moru. Ovo djelo je vjerodostojan dokaz kako je i u renesansi Hrvatske moguć pravi humanistički doživljaj života čovjeka i prirode. Prvim se žanrovskim ostvarenjem na nacionalnom jeziku drži „*Putovanje k Jerozolimu god. 1752."* Jakova Pletikose. Sačuvan je u rukopisu pod signaturom R 4284 u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, uvezan u stare kartonske korice. Na prvoj se strani rukopisa nalazi bosančicom ispisan naslov: „*Putovanje k Jerozolimu god. 1752. F. Jakova Pletikose od Skradina*", a na drugoj je zabilježeno „*Attinet ad conventum S. Martini Brachiae*".[17] Iznimnu popularnost žanr je doživio u doba romantizma, odnosno u preporodnom razdoblju, i to u velikoj mjeri zbog ideoloških zahtjeva vremena, ali i zbog literarne kvalitete. „*Putositnice"* Antuna Nemčića najuspjeliji su prozni tekst cijeloga razdoblja, a zanimljivi su „*Pogled u Bosnu"* Matije Mažuranića, „*Put u gornje strane"* Stanka Vraza te putopisni opus Adolfa Vebera Tkalčevića. Matoševa putovanja i njegovi tekstovi o putopisu usmjereni su na prokazivanje nacionalne nemobilnosti, a u desetljećima modernističke književnosti nastaju i iznimni putopisni tekstovi Miroslava Krleže („*Izlet u Rusiju",* 1926) i Slavka Batušića („*Pejsaži i vedute: sabrani putopisi 1923–1958",* 1959). Ovdje treba spomenuti i Milana Šenou kao putopisca („*Put u Dalmaciju"* i „*Preko kršnih gora do sinjeg mora"*) koji sudjeluje na prvom putovanju

[16] Putopis, Enciklopedija, http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51177, 25.travnja 2018.

[17] *Šauli Krstulović, K., Prvi prozni putopis na Hrvatskom jeziku. Jakov Pletikosa: Putovanje k Jerozolimu god. 1752. Sveučilište u Zagrebu, 2013, str. 4.*

hrvatskih prirodoslovaca po Jadranu (parobrodom „*Zvonimir*“) koji je i sa bio sudionikom tog putovanja ne samo kao književnik (putopisac) već i kao znanstvenik na području geografije. U drugoj polovici XX. st., dijelom unutar modernističke poetike, zanimljive putopisne tekstove stvarali su P. Šegedin, M. Peić, S. Vereš, M. Matković, M. Selaković i D. Štambak. Svakako da treba spomenuti i Predraga Matvejevića i njegov čuveni „*Mediteranski brevijar*“, jedan od najprevođenijih domaćih naslova, kao autorovo traženje svojevrsne „obećane zemlje“. U novije doba, uz još uvijek prisutne književne pokušaje, putopis postaje popularnim proznim žanrom i sve više reprezentira različita post-turistička iskustva mlađih autora koji se nisu okušali u književnosti, uz česte medijske odnosno televizijske verzije njihova putovanja. Od autora, potrebno je spomenuti splitskog putopisca Jasena Boku sa nekoliko putopisa „*Na putu svile“*, „*Peta strana svijeta*“, „*Tragovima Odiseja*“.

3. DALMACIJA U OČIMA STRANACA: DALMATINSKA PUTOVANJA I PUTOPISI

Povijest Dalmacije u znaku je strane dominacije. Rimljani su svoju istočnojadransku pokrajinu Illyricum nazvali Dalmacijom. Ime Dalmacije izvedeno je iz imena najpoznatijeg plemena ilirskog – od Dalmatae, a ono je pak etimološki vezano za ilirsku riječ delme što znači ovca. Iliri ne ostaviše značajnijih tragova ni u jeziku ni u kamenu. Tek ime Dalmacija čuva spomen na drevne starosjedioce istočne jadranske obale, na njihovu pastirsku, nomadsku civilizaciju kojoj je delme – ovca bila temelj života. Grčka civilizacija prodire u Jadran u IV. stoljeću prije Kr. i na otocima istoistočnojadranskim podiže prve gradove (Vis, Stari Grad Pharos, Korčula). Povijest putovanja Jadranom pratimo od *Epa o Argonautima* Apolonija Rođanina (oko 295.- oko 215.), koji svjedoči da je jadranska obala bila prostor mitskih, ali i stvarnih civilizacijskih prožimanja starosjedioca i doseljenika, lokalnog stanovništva, trgovaca, vojnika i neumornih putnika.

Nakon dugotrajnih ratova Rimljani su uspjeli pobijediti Ilire, te je Dalmacija postala rimska provincija, prostirući se sve do Dunava. Uz obalu su bili važni rimski gradovi. Najistaknutiji su bili Iader (Zadar), Salona (blizu Splita) i Narona (na Neretvi). Stanovništvo je uglavnom bilo romanizirano. Nakon pada Rima Dalmacijom su vladali

bizantinski carevi. Na kraju šestoga stoljeća invazija barbarskih plemena promijenila je etnički sustav, a najbrojniji su bili Slaveni. Dalmacija je ostala pod utjecajem Bizanta, a slavenski Hrvati prihvatili su kršćanstvo u devetom stoljeću. U desetom i jedanaestom stoljeću Dalmacija je bila središte hrvatskog kraljevstva, a glavni su gradovi bili Nin i Biograd. Kad je Mađarska postala velikom silom u tom dijelu Europe, Hrvatska je bila pripojena mađarskom kraljevstvu. Za dug period (1102–1420) Dalmacija je uglavnom bila uključena u Mađarsku, ali cijelo vrijeme Venecija je to osporavala. Venecijanci su najviše držali grad Zadar. Dalmatinski gradovi bili su organizirani kao samostalne komune, a postupno su postajali sve više slavenski (hrvatski), kad je staro romansko stanovništvo (koje je govorilo dalmatski jezik) s vremenom bilo asimilirano. Rasla je moć Mletačke Republike, te je od prve polovice petnaestog stoljeća cijela Dalmacija, osim Dubrovačke Republike, bila pod kontrolom Venecije. Mletačka vladavina trajala je skoro četiri stoljeća (1420–1797). Venecijanski utjecaj je bio jak, u arhitekturi i kulturi, ali je Dalmacija nastavila svoj tradicionalni način života. Usprkos činjenici da je talijanski bio službeni jezik, Venecijanci nisu pokušavali jezično asimilirati Dalmatince, a samo se mali broj Venecijanaca tu i naselio. Venecijancima je Dalmacija prije svega bila važna zbog luka koje su im bile potrebne za plovidbu po Jadranu prema Mediteranu. A potrebni su im bili i Dalmatinci kao mornari i radna snaga. Osim toga Dalmacija je proizvodila za Veneciju velike količine maslinovog ulja i vina. Nakon turskog osvajanja Bosne 1463. godine Dalmacija je postala izložena ekspanziji Osmanskog Carstva. U šesnaestom stoljeću Dalmacija je stalno bila pod prijetnjom osmanlijskih pohoda. Bez obzira na takvo stanje dalmatinski gradovi postali su kulturnim centrima s bogatom književnošću i umjetnošću. Najvažnija kulturna središta bili su Zadar, Šibenik, Split, Hvar i Dubrovnik. God. 1797., kao rezultat Napoleonovih ratova, Mletačka je Republika pala, te je slijedio burni period. Austrija je postala vladarom Dalmacije nekoliko godina (1797–1805). Nakon mira u Schönbrunnu u listopadu 1809. Dalmacija je ostala u Napoleonovim rukama. Sad je Dalmacija uključena u Napoleonove "*Ilirske provincije*" (1809–1815), koje su obuhvaćale i druga hrvatska i slovenska područja. Francuzi su mnogo učinili da bi unaprijedili gospodarstvo, infrastrukturu, prosvjetu i pravni sustav u periodu dok su vladali (1806–1813). U razdoblju od 1815. do 1918. godine Dalmacija je bila provincija Habsburškog Carstva, uključena u austrijski dio. Napokon, 1918. godine Dalmacija se priključila

novoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1929. godine nazvanoj Jugoslavijom. Ali tu prestaje naše putovanje kroz Dalmaciju viđenu očima stranaca.

Prvi poznat putnik u Dalmaciju možda je sv. Pavao, kad piše (Rimljani 15:19) da je propovijedao evanđelje "*od Jeruzalema i naokolo do Ilirika*".[18] Ali nije opisao svoje putovanje. Arapski pisac i geograf El-Idrisi, opisujući Dubrovnik 1153., bilježi da „*stanovnici Dubrovnika, radišni i ratoborni Dalmatinci, imaju znatno brodovlje i plove daleko*". Najraniji opis, iako kratak, dao je i za neke druge dalmatinske gradove. Inače je 1154. godine izradio svoj čuveni zemljovid za normanskog kralja na Siciliji. Njegov zemljovid je neobičan, jer je vidio Europu naglavce, s jugom prema gore.

Među najranijim putnicima po Dalmaciji bili su križari, koji su obično polazili iz Venecije na putu prema Svetoj zemlji. Kad je vojska četvrte križarske vojne napustila Veneciju 1202. godine, prvo je osvojila kršćanski grad Zadar, ostala tamo mjesecima dok ga nije uništila, polazeći za Carigrad. Ovu čudnu križarsku vojnu detaljno je opisao francuski plemić Geoffroi de Villehardouin, i to je prvi opis jednog dalmatinskog grada.[19]

U periodu od petnaestog do sedamnaestog stoljeća većina posjetitelja Dalmacije bili su ljudi iz zapadne Europe koji su, iz različitih razloga, plovili uz istočnu stranu Jadrana, radi trgovine, hodočašća ili diplomacije. Mnogi su bili Talijani, a bilo je i Engleza i Nijemaca. U to doba Dalmaciju su doživjeli ljudi koji nisu prvenstveno bili zainteresirani za ovo područje, već koji su boravili izvjesno vrijeme tamo na putu prema Istoku.

Još je 1436. godine talijanski trgovac Ciriaco Pizzicolli (poznatiji pod humanističkim imenom Cyriacus Anconitanus) na putu za Carigrad prošao Dalmacijom i iznio rezultate svojih istraživanja u spisu „*Epigrammata reperta per Illyricum*". Bio je imućan čovjek, koji je imao mogućnosti steći široko humanističko obrazovanje te je skupljao i istraživao grčke i rimske natpise i druge starine.[20]

Putopis „*Dalmacija godine Gospodnje 1553.: putopis po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine*" zapravo je izvještaj kojega je mletački sindik (inspektor)

[18] *MØnnesland, S., 2011. Dalmacija očima stranaca. Fidipid i Sypress, Zagreb, str.9.*
[19] *ibidem*, *str.10.*
[20] *Nikolanci, M., Tadić, A., O 200. Godišnjici knjige o Dalmaciji Alberta Fortisa. Prilozi povijesti otoka Hvara, 1974, str. 99.*

Giovanni Battista Giustiniani podastro Kolegiju Mletačke republike nakon obavljenog pregleda krajeva pod mletačkom vlašću na istočnim obalama Jadranskog mora tijekom 1553. godine.

Tijekom petnaestog i šesnaestog stoljeća Venecija je obično bila polazište za hodočašća u Svetu zemlju. Smjer putovanja bio je uz istočnu jadransku obalu, gdje su išli i trgovinski putovi prema Istoku. Obično su hodočasnici posjećivali, ili bili primorani posjetiti, dalmatinske luke. Više hodočasnika napisalo je putopise, a među njima su najpoznatiji Talijani Pietro Casola i fra Noè, Englez John Locke i Nijemac Konrad von Grünemberg. Grünembergov opis iz 1486. godine („*Von Konstanz nach Jerusalem")* bogato je ilustriran. Premda njegove vedute dalmatinskih gradova nikako nisu egzaktne, daju dragocjene informacije, a imaju i vrlo visoku umjetničku vrijednost.[21]

U sedamnaestom stoljeću zapadni diplomati koji su putovali u Carigrad često su išli brodom iz Venecije do Dubrovnika, a zatim kopnenim putem preko Trebinja, Novog Pazara, Niša i Sofije do Carigrada. Nekoliko takvih putopisa daje opise Dubrovnika i drugih mjesta u Dalmaciji. U ovoj su knjizi tekstovi koje su napisali Francuzi Nicolas de Nicolay i Quiclet. Drugi putnici bili su jednostavno avanturisti koji su putovali na Bliski istok. Među njima su Englezi William Lithgow i Henry Blount. Prvi temeljitiji opis Dioklecijanove palače u Splitu dao je britanski botaničar George Wheler i njegov francuski suputnik, arheolog Jacques Spon oko 1670. godine. Oni su i prvi spomenuli morlačko stanovništvo u unutrašnjosti Dalmacije, pošto su sreli Morlake na tržnici u Zadru ("strašno izgledaju").[22] Prvi koji je crtao točne vedute dalmatinskih gradova na licu mjesta bio je venecijanski vojni inženjer Guiseppe Santini 1666. godine.

Potpuno ogoljeni i napušteni ili pak, sačuvani i skriveni pod naknadnim intervencijama i dogradnjama, bogati antički slojevi svjedoci su nekoć slavne prošlosti Dalmacije, koja tijekom 18. i 19. st. predstavlja tek perifernu točku triju vlasti – mletačke, francuske i austrijske. Interesni „boom" za istraživanje Dalmacije koji se javlja u 18. st. ne treba čuditi; ona je zbog svog izoliranog i zaostalog razvoja bila jednako privlačna prosvjetiteljima, klasicistima u potrazi za antičkim uzorima, a potom i romantičarima koji su ovaj kraj nepatvorenog i jednostavnog življenja, prepun povijesnih ruševina,

[21] *MØnnesland, S., Dalmacija očima stranaca. Fidipid i Sypress, Zagreb, 2011, str.10.*
[22] *Wheler George, Voyage de Dalmatie, de Grece et du Levant, 1723.*

smatrali nekom vrstom mediteranske egzotike. Dodamo li tome i povoljan geografski položaj unutar Jadranskog bazena, a između dvije kolijevke antike – Italije i Grčke, Dalmacija je postala nezaobilazna točka svim (grand) turistima 18. i 19. stoljeća. Ostavivši za sobom materijalni trag posjeta – napisani, naslikani ili fotografirani, pružili su istraživačima mnoštvo informacija zahvaljujući kojima je moguće rekonstruirati njihove spoznaje Dalmacije, odnosno otkrivanje Dalmacije kroz prizmu Grand Toura 18. i 19. st. Malo van vremenskog okvira 18. i 19. stoljeća, ali nikako manje bitan, bio je prikaz putopisa francuskog doktora i arheologa Jacoba Spona „*Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*", kojeg je Jean-Pierre Caillet istaknuo kao prvo takvo djelo koje detaljnije iznosi podatke o spomenicima Istre i Dalmacije. Posebna poslastica je bilo predstavljanje kolekcije Clérisseauovih crteža iz petrogradskog Ermitaža, koji čuva čak njegovih 35 od dosad poznatih 52 crteža Dalmacije. Najveći dio crteža prikazuje Dioklecijanovu palaču i okolicu Splita budući da je Clérisseau bio pratitelj Roberta Adama na njegovoj ekspediciji u Splitu 1757. godine Prikazani su i neki manje poznati crteži. Naime, na putu do Splita, Clérisseau je napravio i niz crteža Istre, naročito Pule i Poreča, te crkava Šibenika i Trogira. Svi putopisi do osamnaestog stoljeća pružaju manje-više površne informacije. Prvi je znanstveni opis dalmatinskih realnosti monumentalna knjiga koju je izdao škotski arhitekt Robert Adam 1757. godine. Detaljno je istraživao Dioklecijanovu palaču u Splitu („*Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia",* 1764) . Njegovi su crteži sjajni, a pridonijeli su utjecaju rimske arhitekture na englesku i europsku arhitekturu toga vremena. Skoro su istog standarda crteži Francuza Louisa Françoisa Cassasa, dva desetljeća kasnije. Istarskom obalom, na putu od Trsta do Dalmacije, plovio je početkom lipnja 1782. godine i njegovo je slikovito putovanje „*Voyage pittoresque de l'Istria et de la Dalmatie"* objavljeno u Parizu 1802. godine, uredio i pripremio Joseph Lavallèe[23].

Međutim, prvi znanstveni opis dalmatinske prirode i kulture bila je knjiga *Put u Dalmaciju* koju je napisao talijanski opat Alberto Fortis 1774. godine. Iako su ga najviše zanimale prirodne znanosti, Fortisov rad, u dvije knjige, bila je prva antropološka studija, skoro u suvremenom smislu, koja je opisivala život zagorskih Dalmatinaca, koje je zvao Morlacima. Ovi 'novi Dalmatinci' uz bosansku granicu živjeli su

[23] *MØnnesland, S., Dalmacija očima stranaca. Fidipid i Sypress, Zagreb, 2011, str. 11.*

polunomadskim životom, mnogi su bili pravoslavci. Morlaci su vlaška nomadska etnička skupina u jadranskom zaleđu nastala stapanjem rimskih kolonista i autohtonih balkanskih naroda poput Ilira i Tračana. Morlaci, čije ime označava u hrvatskom jeziku crne Vlahe, svoje ime dobivaju po odjeći od crnoga sukna, po kojoj su odmah bili prepoznatljivi. Morlaci su nomadski stočari, a rani izvještaji ih spominju kao ljude što kao stočari i nomadi žive u planinskom zaleđu južne jadranske obale, u području Hercegovine, Dalmacije i na jug do Crne Gore. Morlaci su se održali negdje do 15. stoljeća, kada vjerojatno pred pojavom Turaka migriraju na sjever, te dolaze na otok Krk, otuda se prebacuju u Istru, gdje još nešto njihovih potomaka, sa očuvanim jezikom (istrorumunjskim) žive pod imenom Ćića ili Ćiribiraca. Malobrojni ostatci Morlaka održali su se i u krškom zaleđu Dalmatinske zagore bar dijelom očuvali svoj poluromanski "morlački" govor koji je kasnije nakon djelomičnog slaviziranja nazvan „Murlaška besida.“[24] Fortisova knjiga prevedena je brzo na sve glavne europske jezike, i tako je Dalmacija postala poznata školovanim Europljanima u doba prosvijećenosti.

„*Asanaginica“* (*Hasanaginica*) bosanskohercegovačka je usmena balada, koja je nastala između 1646. i 49. u Imotskoj krajini i prepričavala se s koljena na koljeno po Imotskom i okolini, postojeći tako u usmenom obliku, dok je nije zapisao 1774. godine talijanski putopisac i etnograf Alberto Fortis nazivajući je "morlačka balada" (morlačka = ilirička). Njegov prijepis narodne balade o „Hasanaginici“ preveli su čak Goethe, Walter Scott, Aleksandar Puškin i drugi. Presudni Splitski rukopis koji je potvrdio hrvatsko podrijetlo Asanaginice otkrio je hrvatski povjesničar Dujam Srećko Karaman.[25] Prosvijećenu Europu zanimao je prvenstveno egzotični život u “divljim planinama” dalje od Jadranskoga mora, a ne toliko “civilizirana” obala. Kad je Šveđanin Samuel Ödman preveo Fortisa na švedski 1792. godine, uključio je jedino dio o Morlacima. Njegova knjiga će u nastavku teksta biti predmetom daljnje obrade u ovom završnom radu.

Međutim, u doba kada je Fortis putovao Dalmacijom, stiže prvi put i čovjek koji je Dalmaciju i Hrvatsku bolje upoznao te opisao temeljitije od samog Fortisa, a to je

[24] *https://hr.wikipedia.org/wiki/Morlaci,* 25.travnja 2018.

[25] *http://slobodnadalmacija.hr/Kultura/tabid/81/articleType/ArticleView/articleId/160054/Default.aspx, 25.travnja 2018.*

Francuz Balthasar Hacquet. Smatra se da je zajedno s Fortisom 1770. godine stigao u Dalmaciju, 1774. pješačio Istrom, 1778. posjetio uskoke te 1780. putovao sjevernom Hrvatskom.[26] Prvi put je o hrvatskim krajevima pisao u knjizi „*Oryctographia Carniolica*" 1778. godine na njemačkom jeziku. To je bio prvi suvremeni opis hrvatskog kraja na njemačkom jeziku poslije prijevoda Fortisova poglavlja. Kao pravi rousseauovac i prirodoslovac, većinom je putovao pješice. Njegova zapažanja u navedenoj knjizi nisu sadržavala zapažanja o Istri. Hrvatsku, Bosnu i Dalmatinsku Hrvatsku doživljava kao neeuropske, istočnjačke zemlje. O tome nam svjedoče njegovi opisi pučanstva: „*Žena mora mnogo raditi, muž je ne poštuje, a uči sina da je psuje. Otac se sinu više veseli pa su muška djeca vrlo osorna*". Činjenica je da još i danas u Dalmatinskoj Zagori stariji ljudi ovako razmišljaju. Hacquet je svoja etnografska razmatranja sabrao u opsežnoj knjizi pod naslovom „*Abbildung und Beschreibung der südwest – und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*."[27] Bolje od ikoga on je poznavao same Hrvate, njihov karakter i običaje, navike i materijalnu kulturu, pa i narodno pjesništvo. Većina opisa iz Dalmacije u prvim desetljećima devetnaestog stoljeća obraća pozornost prije svega na etnografski materijal, uglavnom na narodne nošnje. U nekoliko knjiga predstavljene su dalmatinske nošnje, više ili manje ispravno (Moleville, Hacket, Rödlich, Ferrario). Njemački prirodoslovac E. F. Germar dao je u svojoj knjizi „*Putovanje u Dalmaciju*" 1817. godine podatke ne samo o kukcima, već i o stanju u zemlji. Krenuo je iz Trsta do Rijeke, odakle je krenuo na kvarnerske otoke, pa u Zadar i Split sve do Dubrovnika. Germarovo je putovanje bilo puno opasnosti, počevši od gusarskih brodova pa sve do hajduka. Grad Zadar ga je dojmio zbog čistoće i urednosti te ljepote i elegancije žena. H.F. Rödlich je u Dalmaciji boravio u doba prve austrijske uprave (1801-1804). Iz njegovih opisa koje je objavio o Dalmaciji, može se vidjeti da se Austrija nije mirila s gubitkom Dalmacije 1806. godine. Informacije o životu u Dalmaciji crpio je iz usmenih izvora. Stanovništvo je opisivao kao hrabro, ali sklono piću i pljački. Nadao se da će austrijska vlast biti spretnija i uspješnija u vladanju domaćim pučanstvom. Također, opazio je nesnošljivost među katolicima i pravoslavcima, koju je smatrao posljedicom loše naobrazbe kako katoličkog tako i pravoslavnog svećenstva. Rödlich se obraćao

[26] *Pederin Ivan, Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1991, str.29.*
[27] *Pederin Ivan, Njemački putopisi po Dalmaciji, Logos, Split, 1989., str. 21.*

vojnicima i birokratima te je na njih pokušao djelovati znanstvenim sredstvima. Možemo reći da je pokazao živo zanimanje za Dalmaciju.

Također je važan putopis Francuza Charlesa Yriartea našim krajevima pod nazivom „*Istra i Dalmacija*“, koji je napisan 1874. godine. Charles Yriarte je na svoje putovanje krenuo 1874. godine s ciljem da istraži unutrašnjost Istre i Dalmacije, od morske obale do hrvatske granice i do granice s Bosnom i Hercegovinom. Stanovnicima Istre je posvetio mnogo vremena kako bi ih opisao, veličao njihovu kulturu i mentalitet. Svaki narod opisuje detaljno ističući njihov jezik, izgled, narodnu nošnju i zanate. Dalmatince opisuje kao snažne, poštene, stasite ljude i pune entuzijazma. [28] Sredinom devetnaestog stoljeća austrijska kompanija Lloyd započela je s parobrodskim linijama za Dalmaciju. Austrijski Lloyd se tada razvijao kao jedno od glavnih oruđa austrijskog prodora prema Jadranu. Prometne prilike za Istru i Dalmaciju su se počele popravljati te su se počele otvarati svijetu. Putopis moderne ponovno otkriva čari austrijskog Juga, koje možemo pratiti u „*Dalmatinskom putovanju“* Hermanna Bahra. Bahrova knjiga „*Dalmatinsko putovanje“* (1909. godine) pravi je dragulj austrijske secesije i knjiga zahvaljujući kojoj postajemo svjesniji kulture i ljepote koja nas okružuje. Bahr se ovim putopisom obraća suvremenom Austrijancu kojemu želi dočarati prostore hrvatske obale čak i ako nikada tamo ne putuje. Želio je da tamo stignu pomoću ove knjige. *Nostalgija koju Bahr na nas prenosi svojom knjigom o Dalmaciji posve je u skladu s onim što najbolja moderna literatura ima danas ponuditi*.[29] Radi promidžbe Lloyd je dao izraditi seriju veduta, čiji je autor Guiseppe Rieger, a slične vedute izradio je i Johann Hogelmuller. Sad su se počele pojavljivati knjige s temeljitijim opisima. Prvi autori sa znanstvenim pristupom bili su Nijemac Stieglitz 1845. i Englez Wilkinson 1848. godine. Wilkinson je bio poznat znanstvenik, potpredsjednik Britanskog društva arhitekata, te je proveo više od godinu dana u Dalmaciji. Važan je bio i Nijemac J. G. Kohl, koji je opisao povijest Dalmacije i način života u njoj. Našao je unutrašnjost Dalmacije divljom i zapuštenom, ali i romantičnom. Neki su pisci opisali Dalmaciju vrlo pozitivno, kao što vidimo iz dvaju naslova knjiga: „*Gradovi iz sna“* i „*Divna Dalmacija“*. Drugi pak naslovi, kao „*Kroz divlju Europu“*, svjedoče o starom odnosu prema ovom

[28] *MØnnesland, S., Dalmacija očima stranaca. Fidipid i Sypress, Zagreb,2011, str.188.*

[29] *Bahr Hermann, Dalmatinsko putovanje, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991, str. 154.*

dijelu Europe, kao nečemu divljem i nepoznatom. Autor spomenute knjige Harry de Windt piše 1907. godine: "*Samo ime zemlje izaziva slike razbojnika, primitivnog putovanja i prljave hrane*."(…) „*Ipak mora se priznati da su hoteli dobri i klima savršena"*, tako da na kraju preporučuje svojim zemljacima da odmor provedu u Dalmaciji. Drugi naslovi svjedoče o tome da je Dalmacija shvaćena kao polu-orijentalna, kao „*Na rubu Istoka"* Irca Roberta Howarda Russela, „*Na vratima Istoka"* Francuza Edouarda Maurya i „*Bliski istok"* Engleza Roberta Hichensa.[30]

Svi su stranci naravno opisali bogatu kulturnu baštinu Dalmacije, sa spomenicima raznih epoha, antike, romanike, gotike i renesanse. Svi su se divili ljepoti gradova i spomenika te ima mnogo vrijednih opisa crkvi i drugih građevina. Možemo dakle reći da je stav stranaca o Dalmaciji i Dalmatincima bio dvojak. Neki su putnici tu našli izvornu kulturu koja nije bila iskvarena suvremenom civilizacijom. Drugi su našli primitivan svijet koji su prezirali u odnosu na višu kulturu u Europi. Skoro svi su međutim našli da je Dalmacija mjesto gdje se susreću Zapad i Istok, s jasnim primjesama orijentalne kulture. Mnogi su hvalili Dalmatince kao snažne i sposobne, te kao izvrsne moreplovce. Ali položaj Dalmatinki je uglavnom predstavljen kao potlačen i jadan. Svi su našli da je Dalmacija lijepa, s tim da je "slikovito" bio najfrekventniji izraz. Za mnoge je Dalmacija bila izrazito romantična. Svi su posjetitelji shvaćali Dalmaciju kao posebnu zemlju. To znači da je postojao jasan stav u svijetu da je Dalmacija poseban geografski i kulturni pojam.

4. DALMACIJA U DJELU ALBERTA FORTISA

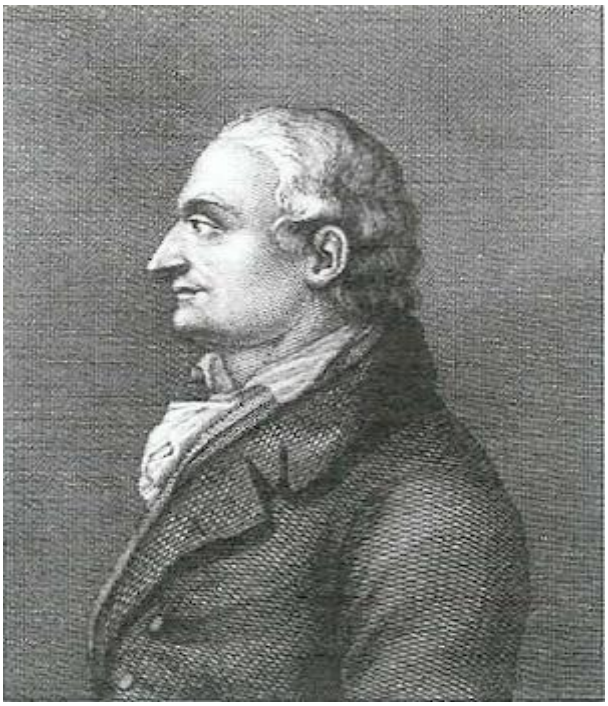
4.1. *O putopiscu Albertu Fortisu - život i putovanja*

Alberto Fortis (Padova, 9.studenoga 1741. - Bologna, 21.listopada 1803.), bio je talijanski teolog, prirodoslovac, putopisac i redovnik (slika 1). Alberto Fortis rođen je kao Giovanni Battista Francesco Antonio Fortis. Rođen je iz drugog braka oca plemića. Krsni, a kasnije i na potvrdi, kum mu je bio profesor Antonio Vallisnieri koji je mnogo svog znanja iz područja prirodoslovlja prenio na mladoga Fortisa.[31] Nakon

[30] *MØnnesland, S., Dalmacija očima stranaca. Fidipid i Sypress, Zagreb, 2011, str.12.*

[31] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791). Književni krug, Split, 1996, str.18.*

očeve smrti 1747. godine, a vjerojatno radi slabijeg imovnog stanja, nakon polubrata i sâm s nepunih trinaest godina dana 22. travnja 1754. stupio je u sjemenište. Ne završivši sjemenište, godine 1757. stupa u pustinjački red sv. Augustina. Ova njegova odluka vjerojatno je motivirana nadom da će kao augustinac imati veću slobodu izbora studija, ali i slobodu kretanja nego kao svjetovni svećenik.

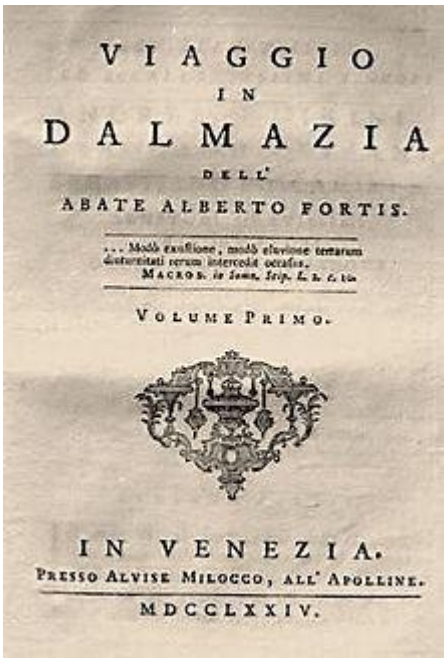
Slika 1. Alberto Fortis (1741.-1803.)
(https://www.geni.com/people/Alberto-Fortis/6000000072537715886)

Školovao se u Padovi i Rimu, a Enciklopedističkoga prosvjetiteljskog duha, pokrenuo je časopise *L'Europa Letteraria* (1768–73) i *Giornale Enciclopedico* (1774–81). Osobito ga je zanimala geologija, ali bilježio je i druge činjenice važne za prirodoslovlje. Alberto Fortis živio je i djelovao u osebujnom povijesnom razdoblju kada se stari svijet, uzdrman racionalizmom i prosvjetiteljstvom, preispitivao i lomio u požaru francuske građanske revolucije. Od prvih ga dana privlače prirodne znanosti i književnost, a ne teologija. U padovanskom sjemeništu, kao i drugdje gdje se školovao, strast čitanja, istraživanja i pisanja nije ga ostavljala. Iz Padove je preko Verone i Bologne stigao u Rim neprestano nošen idejom o spjevu o Zemljinim kataklizmama. Svoje je učitelje zadivio poznavanjem svega osim teologije. U Rimu se upoznao i s našim ljudima,

ponajprije Benediktom Stayem i Rajmundom Kunićem. Ruđer Bošković, čije je znanstveno-epske spjevove tada čitao, postat će mu uzor. Osobito teška neslaganja sa starješinama izbila su 1776. i 1777, a Fortis je isposlovao da se iz Rima vrati u Veneciju, u samostan Santo Stefano. Tu je uz Valentina Busu (čini se, podrijetlom iz Dalmacije) postao – za kratko vrijeme – mletački državni cenzor. Suradnjom i kretanjem u intelektualnim krugovima Venecije stekao je mnoga poznanstva, te su tako počela i njegova putovanja u naše krajeve; isprva je putovao sam, a poslije, kao poznavalac naših krajeva, vodeći bogate Engleze. Kao mlad teolog, 24-godišnji Alberto Fortis krenuo je na svoje prvo znanstveno putovanje za uskrsnih blagdana 1765, i to u Istru, među slavenski, hrvatski svijet. Prvi susret s našim ljudima, koji su mu se učinili siromašni i grubi (*rozzi abitanti*), odredit će njegove buduće znanstvene i ljudske interese. Tih se prvih dana na našem prostoru zadržavao u okolici Pule, u Valturi i na ušću Raše.[32]

Putovao je po Europi, naročito po Dalmaciji, Primorju i Istri, o čemu je objavio niz djela, od kojih je najbitnije „*Put po Dalmaciji“* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774, slika 2), nastalo kao rezultat putovanja od 1771. do 1773. godine, u kojem u dvije knjige predstavlja Dalmaciju i Primorje europskoj publici. U prvoj knjizi najveću pozornost dobiva poglavlje u kojem se idealizira život seljaka u zaleđu Dalmacije (*Morlaka*), dok se u drugoj knjizi raspravlja o mnogim zemljopisnim, gospodarskim i etničkim pitanjima. U djelu se nalazi i verzija *Hasanaginice* dana u izvorniku i prijevodu na talijanski. Knjiga je imala velik odjek, a na hrvatski je u potpunosti prevedena tek 1984. godine. Knjiga nailazi na kritike prosvjetitelja i izaziva zgražanje nad Morlacima, dok ih Fortis vidi kao miroljubive, plemenite, poštene i gostoljubive.

[32] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791). Književni krug, Split, 1996, str.19.*

VIAGGIO
IN
DALMAZIA
DELL'
ABATE ALBERTO FORTIS.
... Modò exultione, modò clivione tertarum
desuetitati rerum interredit occasio.
MACROB. in Somn. Scip. L. 2. C. 12.
VOLUME PRIMO.
IN VENEZIA.
PRESSO ALVISE MILOCCO, ALL' APOLLINE.
MDCCLXXIV.

Slika 2. Naslovnica djela *Viaggio in Dalmazia* iz 1774.
(https://hr.wikipedia.org/wiki/Alberto_Fortis)

Njegova kronološki prva knjiga *„Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju“* nastala 1771. godine donosi zapažanja o otocima Cresu i Osoru. Zasnovana je kao mineraloška studija, ali izašla je kao studija o stanovništvu i narodnoj kulturi. Donosi podatke o jeziku i usmenoj književnosti[33]. Ta prirodoslovna misija bila je pothvat kojeg je financirao Fortisov mecena John Stuart, škotski plemić i grof od Bute. Njemu je Fortis posvetio i svoje najpoznatije poglavlje iz „*Puta po Dalmaciji*“, poglavlje o Morlacima, zato što se i sam Stuart zanimao za morlakizam. Na put je Fortis krenuo s engleskim istraživačem poljoprivrede Johnom Symondsom i talijanskim botaničarem i liječnikom Domenicom Cirillom. Na Cres su stigli u svibnju 1770., te ostali nešto više od dva tjedna istražujući minerale i okamine. Za putovanja Cresom Fortis se sastajao s priprostim i učenim domaćim svijetom bilježeći ono što bi mu moglo poslužiti za knjigu. Na to je putovanje želio ići i John Stuart, ali je zbog bolesti morao odustati. Vjerojatno je on Fortisu i suputnicima objasnio što ga sve zanima, te ih naputio kako i što da istražuju. Taj je škotski plemić (zakratko i predsjednik engleske vlade) bio poklonik i propagator Macphersonovih Ossianovih pjesama (pomogao je i Cesarottiju da spjev objavi na talijanskome), te je prvotni interes za geologiju usmjeravao u proučavanje narodnog života. Ekspedicija se s Cresa nije odmah vratila u Veneciju nego je krenula

[33] *Bratulić, J., Alberto Fortis i njegov Put po Dalmaciji (predgovor), U: Alberto Fortis (1984): Put po Dalmaciji. Globus, Zagreb, 1984.*

zapadnom istarskom obalom i zadržala se u Novigradu. Posjetili su spilju u Brtonigli, koja se Fortisa duboko dojmila. Stalaktite s ulaza uspoređuje s kandelabrima i stupovljem katedrale u Milanu i Orvietu. Tri dana morali su mimo plana čekati na istarskoj obali zbog nepovoljna vjetra. U jednom sonetu, posvećenom G. P. S. Polesiniju, Fortis je ocrtao svoj portret-karikaturu: „Vaš prijatelj što skuplja oblutke i trave i kamenčiće s puta, ne pušta na miru živjet' kukce uhodeći k tome i ribe i ptice"[34]. Treći je put u naše krajeve putovao ljeti 1771. s dvojicom Engleza, lordom Frederickom Augustusom Herveyjem, anglikanskim biskupom iz Londonderryja, i njegovim nećakom Jamesom. Putovanje je bilo dobro pripremljeno: za to se, vjerojatno, pobrinuo sâm Fortis koji je dao tiskati i svojevrstan upitnik ili anketni list *Notizie preliminari* na osam stranica[35]. Krenuo je na put iako je bio zabavljen tiskanjem, korigiranjem (vjerojatno i konačnom redakcijom) knjige o Cresu i Lošinju. Putovanje i druženje s jednim anglikanskim biskupom – kolikogod liberalnim i sklonim pregovorima i pomirbi s katoličkim vrhovima – moralo je biti zazorno Fortisovu redu, s kojim su odnosi ionako bili izrazito napeti. Ni konzervativni i sumnjičavi vladini krugovi u Veneciji nisu na takva putovanja gledali s razumijevanjem. Fortisa je odavna pratio glas redovnika odviše slobodna u ponašanju i političkim pogledima. Čini se, osim toga, da je na putovanje krenuo mimo znanja svojih starješina i dopuštenja vlasti. Sa svojim spomenutim suputnicima se sreo u Puli u lipnju 1771; obojica su Engleza dva mjeseca lutali Istrom s crtačem Michaelom Shanahanom čekajući Fortisa. Zajedno su zatim posjetili Rovinj. Nakon Brtonigle, Englezi su ga izvijestili o Pazinskoj jami, ali su tada čuli da je proradio Vezuv, pa su se preko Ancone uputili u Rim i Napulj. Vezuv se već bio smirio, te se ekspedicija iz Manfredonije uputila u Dalmaciju. Posjetili su Split i Trogir, otišli u Dalmatinsku zagoru, posjetili Roški slap, Skradin i Zadar, te prešli na Cres, odnosno Lošinj. Tu se Hervey rastao s Fortisom i krenuo u Istru, ali je u Padovu stigao prije Fortisa, o kome se bio pronio glas da je na putu stradao. Kada je Fortis stigao u Veneciju, dopunio je svoje zapise i napokon dovršio posljednje poglavlje Zapažanja o Cresu i Lošinju.[36]

[34] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791), Književni krug, Split, 1996, str.181-189*

[35] *Ibidem*, *str.181-189.*

[36] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791), Književni krug, Split, 1996, str.25-27.*

Na posljednjim stranicama dotiskane knjige izvješćuje o upravo završenom putovanju Dalmacijom, te najavljuje novu knjigu. No, nju je trebalo čekati još tri godine. Pojedina pisma, upravo izvještaji s dalmatinskih putovanja, kružila su u rukopisu prije nego što je objavljen „*Put po Dalmaciji"*. Putovanje Dalmacijom s anglikanskim biskupom mimo znanja duhovnih i svjetovnih vlasti, trzavice u redu i kršenje redovničke discipline primorali su Fortisa da raskine s augustinskim redom. U travnju 1772. legalno se sekularizirao i postao opat; naravno, bez opatije. Otad će se za svoj život morati brinuti sâm zarađujući radom i istraživanjem, pisanjem i suradnjom u znanstvenim časopisima. Pružao je usluge istraživačima i znanstvenicima, te za bogate kolekcionare skupljao starine, okamine i minerale. Na strani koju je napustio za vječne će protivnike imati mnoge što su ga smatrali izdajicom, te su mu često činili neprilike. Oslobodivši se obaveza prema redu, Fortis se dao na sređivanje rukopisa „*Puta po Dalmaciji*". Tim je poslom bio zaokupljen do kraja te i cijele 1773. godine. Kao i za knjigu o Cresu i Lošinju, jednu je glavu ponudio na obradu padovanskom prijatelju i akademiku Josipu Gennariju koji je trebalo da napiše poglavlje o Vrančićima, odnosno priredi Vrančićevo „*Putovanje iz Budima u Drinopolje*".[37] Ali, kada je on odbio suradnju – vjerojatno zbog kratkoće vremena – Fortis je sve obavio sâm. Knjigama, rukopisima i informacijama pomogli su mu prijatelji u Veneciji (T. Vraćen) i Dalmaciji (M. Sović, J. Bajamonti, K. Grubišić). Dok je bio zaokupljen radom na knjizi, stigla mu je obavijest da krene na još jedno putovanje u Dalmaciju, u jesen 1772. To je putovanje financirala komisija u kojoj su bili G. Ruzzini, F. Farsetti i C. Zenobio. Svrha je putovanja bila da se prouči mogućnost ekonomičnijeg ribarenja na dalmatinskoj obali i otočju odakle bi se riba, nepokvarena i svježa, mogla dopremati u Veneciju. Različiti su propisi to onemogućavali, te se dalmatinska riba protuzakonito prodavala dok je u Veneciju stizala skupa posoljena riba sa sjevera. Komisija je, koristeći se Fortisovim radom i istraživanjem, podnijela Senatu izvještaj. Dalje se od konstatacije nije krenulo. Boravak u Dalmaciji s prijateljima dobro mu je došao radi podrobnijeg proučavanja materijala za planiranu knjigu. Fortis je, osim toga, i za sebe i za razne naručioce skupljao geološku građu i starine: okamine, natpise na latinskom jeziku, odnosno njihove prijepise, stari novac, rukopise i drugo. Putovao je s Jackom Herveyjem i crtačem

[37] *Ibidem, str. 28.*

Angelom Donatijem. Konačnu obradu crteža, tj. rezanje u bakru, povjerio je Jakovu Leonardiju, koji je i potpisao crteže u talijanskom izdanju „*Puta po Dalmaciji*“. Na putovanjima u unutrašnjost pokrajine putnicima su na pomoć bili Julije Bajamonti, tada još student medicine u Padovi, i Klement Grubišić, filolog i dobar poznavalac glagoljice iako je o njoj imao osebujna mišljenja. Prije negoli je knjiga izišla, Fortis je još jednom morao u Dalmaciju. Prethodno putovanje zbilo se u jesen, kada je sezona ribarenja već bila prošla, te se podaci o ekonomičnoj upotrebi ribe nisu mogli provjeriti, a u kvarnerskom dijelu Dalmacije Fortis nije tim poslom ni boravio. Zato mletačka vlada – upravo Odbor za promicanje obrta (Deputazione straordinaria alle arti), kojemu je na čelu bio Fortisu skloni Andrija Memmo – opet šalje Fortisa, ljeti 1773, u Dalmaciju. Tada mu je bilo zabranjeno da prima bilo kakvu novčanu pomoć sa strane ili pak da radi za druge osobe (što je, čini se, ozlojedilo njegove prijašnje, engleske mecene). Uz zadatak što mu ga je povjerila mletačka vlada Fortis je imao i osobne istraživačke interese: želio se opet sastati s krčkim biskupom Zuccherijem, pristao je i na austrijskoj obali, tj. u Hrvatskoj („f*rom Bersec as far as Lucovo which tract of country is called Littoral Croatia*“), a u Senju je tražio – vjerojatno na Sovićev poticaj – izdanja senjske glagoljaške tiskare.[38] Proučavao je i dotad nepoznatu vrstu smokvine uši. Prema Fortisovu izvještaju, ni to putovanje nije donijelo osobita uspjeha: bilo je dugo, opasno, dosadno i beskorisno (u smislu cilja što ga je bila postavila mletačka vlast). Pomoć je mletačke vlade neredovito stizala, a na terenu je sve bilo neorganizirano. Osim toga, Fortis se i prije, a na tom putovanju posebno, od opisivača pretvarao u reformatora: ne samo da gleda, vidi i opisuje nego predlaže rješenja iako zna da neće biti usvojena. Istodobno, vidio je i bijedu u gradovima i na selu, loše upravljanje, potkupljivost činovništva, neznanje i zatucanost i u mletačkom i u austrijskom dijelu Dalmacije (odnosno Hrvatske). Velikim su dijelom, mislio je Fortis, za to krivi popovi i fratri koji narod zaglupljuju umjesto da ga prosvjećuju. Kako je nakon povratka bio dužan napisati izvještaj, što je učinio potkraj te i u početku 1774. godine, odgađao je konačnu redakturu knjige koja je već duže vremena bila u tiskari.

[38] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791), Književni krug, Split, 1996, str. 32.*

"*Put po Dalmaciji*" (Viaggio in Dalmazia) izišao je u travnju 1774. u dva sveska kao plod dotadašnjih Fortisovih boravaka u Dalmaciji, dotad ukupno oko 10 mjeseci. Rezultati putovanja u jesen 1773. nisu ušli u talijansko izdanje, pa tako ni u njemački i francuski prijevod. Europska senzacija što ju je izazvao „*Put po Dalmaciji*" kao da je ostavila sasvim ravnodušnima krugove koji su odlučivali hoće li Fortis dobiti katedru prirodopisa na Padovanskom sveučilištu. Mletačke su vlasti, doduše, cijenile njegovo znanje i sposobnosti, ali mu kao sumnjivu jakobincu nisu željele povjeriti odgoj mladeži, tj. akademsko mjesto, unatoč tome što je među visokim državnim funkcionarima imao podosta zaštitnika i prijatelja! Premda više puta uzastopno odbijen, nije izgubio nadu. Pri jednom takvom natječaju komisija je, zaobišavši Fortisa i njegova takmaca, izmijenila katedri ime i postavila treću osobu. Nakon toga s ogorčenjem je pisao Juliju Bajamontiju: "*Hvala Bogu da ne moraš antišambrirati pred kakvim magarcem da dobiješ katedru. U Mlecima je slobodno samo srati i pišati*!"[39] Umorivši se od nade i očekivanja da će postati sveučilišni profesor, opet se vraća svojoj strasti – znanstvenoj publicistici. Kada je 1774. Domenico Caminér, Elizabetin otac, umjesto časopisa "*Europa letteraria*" (u kojem je Fortis već surađivao, ali mu je stari Domenico otkazao suradnju zbog slobodoumnosti članaka), pokrenuo "*Giornale enciclopedico*", on opet postaje jedan od glavnih suradnika. Kao i u knjigama, na stranicama novoga časopisa prirodoslovac se promeće u reformatora, predlagača novînâ i pisca što se zauzima za opće dobro. Naravno, zbog takva pisanja ni do 1779. nije dobio katedru usprkos podršci utjecajnih zaštitnika; štoviše, proglasili su ga heretikom. Razočaran i ljut, utjehu je potražio u još jednom putovanju u Dalmaciju. Bilo je to potkraj 1779, kada se zatekao duboko na jugoistoku, pri samoj turskoj granici, u Dubrovniku. Dubrovnik ga je odmah oduševio: bio je sasvim različit od zapuštenih i oronulih dalmatinskih gradova pod mletačkom upravom. Fortis se divi svemu: općem blagostanju u gradu, kulturi i uglađenosti vlastele, stezi u narodu i učenosti Dubrovčana i Dubrovkinja, a kao fiziokrat ne zaboravlja u pismima prijateljima istaći da je i zemljoradnja naprednija nego u mletačkoj Dalmaciji. Upravo se sav rastapa od pohvala pitomoj okolici ističući samo najljepše strane života u Dubrovniku: "*Dobra voda, dobro vino, dobar kruh, dobra riba i dobro meso, pa i sladoled i slatkiši, i lijepe ruke što vam ih nude – to je jedno od*

[39] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791). Književni krug, Split, 1996, str.89.*

najvećih dobara ovoga našega nevoljnoga svijeta, koji se – kad bi se svi osjećali kao što se ja sad osjećam – ne bi više zvao dolinom suza nego dolinom Edena."[40]

U malom gradu-republici neočekivano je našao prijatelje s kojima će ostati najtješnje povezan sve do smrti. Bili su to ponajprije članovi uglednih dubrovačkih obitelji Sorgo-Sorkočević, Bassegli-Basiljević, Giorgi-Bona (Đurđević-Bunić) i drugi. U Mariju Giorgi-Bona, ženu ljubomornoga Luke, Fortis se odmah zaljubio, te će joj ne samo pjevati pjesme nego je obasipati ljubaznostima i pismima stvarajući tako mučnu atmosferu i u njenoj obitelji i u obiteljima s kojima se družio. Pjesme, kao igra i dokolica, a među njima i neke slobodnije, pisale su se u Fortisovu društvu za vrijeme toga, a onda i za drugih njegovih boravaka u Dubrovniku. Zapustio je tako svoj mladenački spjev o Zemljinim kataklizmama *(De' cataclismi sofferti dal nostro pianeta*) na kojem je radio s prekidima, a posvetio se pisanju frivolnih soneta. Nije pisao samo Mariji nego i drugim Dubrovkinjama, a osobito lijepoj Deši Gozze-Gučetić kojoj je, uostalom, usrdna pisma pisao i Fortisov prijatelj Julije Bajamonti. Boravak u Dubrovniku iskoristio je Fortis za vrlo ambiciozno nastupno predavanje u Splitskom gospodarskom društvu: „*O uzgoju kestena i o njegovu uvođenju u primorsku i unutrašnju Dalmaciju*". Iz Splita se Fortis uputio drugi put u Napulj. Prijatelji su mu našli mjesto dvorskoga mineraloga. Ostao je tamo više od deset godina, sve do majčine smrti (1790), ali je počesto navraćao u zavičaj. Posljednji put Fortis je u Dubrovniku bio ljeti 1783. Godina je to velikih razočaranja i sukoba u Napulju. Sastavio je plan i prijedloge za prirodno iskorištavanje salitre, ali je – unatoč kraljevoj podršci i zauzimanju prijatelja, bio izigran. Proizvođači umjetne salitre i trgovci njome omeli su mu planove i proglasili ga varalicom. Ni u privatnom životu nisu mu cvjetale ruže: njegova je draga Marija Đurđević-Bunić, postavši slobodna nakon smrti ljubomornog muža, zanemarila opata. Od tih razočaranja spas opet traži u publicistici: surađuje u časopisu prijateljice Elizabete Caminér-Turra "*Nuovo giornale enciclopedico*", piše o Dubrovniku, posvećuje neke knjige Dubrovčanima i sanja kako bi se potpuno preselio u Dalmaciju, gdje ima dovoljno odanih prijatelja i koju osjeća kao pravu domovinu. Davno je bio pisao Juliju

[40] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791). Književni krug, Split, 1996, str.122.*

Bajamontiju kako mu se čini sve hladno i loše gdje ne nalazi bar malo “slavonizma”. Za drugo francusko izdanje *Puta po Dalmaciji* bio je pripremio posebno opsežno poglavlje o Dubrovniku. Izdanje nije izišlo, a rukopis se, na žalost, izgubio. Nakon deset godina službe na napuljskom dvoru Fortis se 1791., razočaran i osiromašen, vraća u zavičaj. Putovao je preko Korčule, Rogoznice i Poreča, što je njegov posljednji boravak našim krajevima. U svemu, Fortis je u četvrt stoljeća (1765-1791) dvanaest puta bio u nas. U sređivanju biblioteke Talijanskog instituta u Bologni zatekla ga je i smrt 21. listopada 1803. Sâm je sebi bio sastavio epitaf: “Tu počiva Alberto Fortis. Isukrste, Njegovim se grijesima smiluj! Redovnik bje. Prosudi sad jel’ bio loš!.” Naravno, taj epitaf ne stoji na njegovu grobu.[41]

4.2. *Putopis „Put po Dalmaciji“*

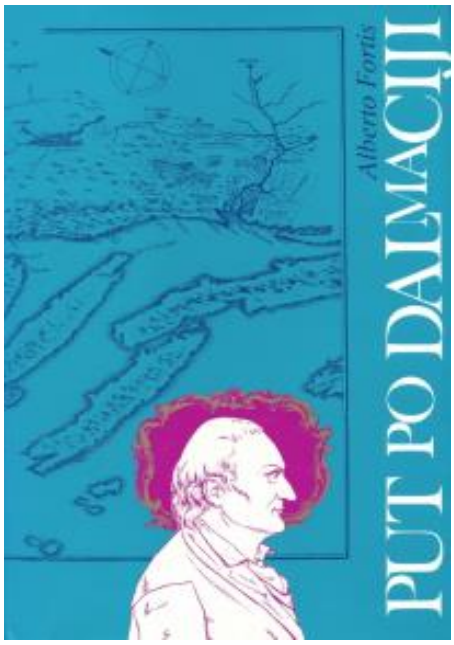
Alberto Fortis je objavio niz djela, od kojih je najbitnije "*Put po Dalmaciji*" (*Viaggio in Dalmazia*, 1774.) (slika 3), nastalo kao rezultat putovanja od 1771. do 1773. godine, u kojem u dvije knjige predstavlja Dalmaciju i Primorje europskoj publici. U prvoj knjizi najveću pozornost dobiva poglavlje u kojem se idealizira život seljaka u zaleđu Dalmacije (Morlaka), dok se u drugoj knjizi raspravlja o mnogim zemljopisnim, gospodarskim i etničkim pitanjima. Fortisov putopis obuhvaća izvještaje u obliku pisama sponzorima u kojima obrađuje svoja prva četiri putovanja u Dalmaciju. Talijanski je opat i nakon objavljivanja ove knjige iznimne međunarodne popularnosti nastavio putovati po Dalmaciji, ostvarivši ukupno 11 putovanja u razdoblju od 1770. do 1791. Muljačić u svojoj opsežnoj studiji o Fortisovim prekojadranskim putovanjima, nalazi da ih je bilo ukupno dvanaest i sve skupa su trajala više od trideset mjeseci, a obavljana su u razdoblju od dvadeset i šest godina (1765-1791).[42] U djelu se nalazi i verzija Hasanaginice dana u izvorniku i prijevodu na talijanski. Knjiga je imala velik odjek, a na hrvatski je u potpunosti prevedena tek 1984. godine. Knjiga nailazi na kritike prosvjetitelja i izaziva zgražanje nad Morlacima, dok ih Fortis vidi kao

[41] *Bratulić, J. Alberto Fortis i njegov Put po Dalmaciji (predgovor), XIII, U: Alberto Fortis (1984): Put po Dalmaciji, Globus, Zagreb, 1984.*

[42] *Muljaćić Žarko, Putovanje Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791). Književni krug, Split, 1996, str. 11.*

miroljubive, plemenite, poštene i gostoljubive. Ovo djelo je niz sabranih pisama napisanih znamenitim prijateljima po Europi. Prevedena je na njemački 1776. godine, a na francuski i engleski 1778. godine. Zahvaljujući Fortisu Dalmacija je postala poznata po cijeloj Europi, Prije svega ga je zanimala arheologija, geologija, botanika i druge prirodne znanosti, ali dao je i vrlo zanimljive i značajne podatke o ljudima u Dalmaciji, njihovoj narodnoj nošnji, narodnim pjesmama, običajima itd. Posebno poglavlje posvećeno je običajima Morlaka (slika 4) (talijansko ime za narod nomadskih pastira koji je nekoć živio po planinama u zaleđu Jadranskog mora, od Epira do Istre, a najviše po Dinaridima), stočarskog stanovništva u brdima na kopnu, nešto udaljeno od Jadrana. Fortis iznosi tezu iznio tezu da Morovlasi znači moćni ili osvajači s mora, jer moro, po njemu dolazi od slavenskog more, a ne kako je Lucius mislio *Crni Vlasi / Crni Latini*. Fortis je tu unio dobru zbrku, jer je posjetio stanovnike ondašnje Dalmatinske zagore, koji možda i jesu bili vlaškog / morlačkog porijekla, ali su već dobrano bili slavenizirani, u svakom slučaju oni su sebe zvali Vlasima, pa je on iskonstruirao da Vlah nikako ne bi moglo značiti porobljeni Latin, već plemenit ili moćan. Morlaci su latinizirani stanovnici istočne jadranske obale, nastali najvjerojatnije stapanjem rimskih kolonista i autohtonog balkanskog stanovništva poput Ilira, Tračana i Dačana. Provalom barbarskih plemena u te krajeve koji počinje od 4. vijeka - Ostrogoti, Huna 5. vijek, Slaveni i Avari - 6. / 7. vijek, oni se iz naselja na obali i po nizinama, povlače u teško pristupačne planine, gdje žive izolirano kao nomadski pastiri.[43]

[43] *https://hr.wikipedia.org/wiki/Morlaci, preuzeto 26.04.2018.*

Slika 3. Naslovnica hvatskog izdanja *Put po Dalmaciji* (1984, Globus, Zagreb) (https://albertofortis.wordpress.com/)

Slika 4. Morlaci iz okolice Splita, crtež Théodore Valérija iz 19. vijeka (https://sh.wikipedia.org/wiki/Morlaci)

Osamnaesto stoljeće označava početak putničke literature kakvu danas poznajemo, to je vrijeme nastanka modernog putopisa, koji se odlikuje naratorom/putnikom koji putuje zbog samog putovanja i narativnom organizacijom koja puno posuđuje od fikcije. Vremena velikih prekomorskih putovanja i otkrića su završila, nakon tri stoljeća

navigacije i otkrića do kojih se došlo tim putem svi su novi kontinenti otkriveni i opisani s morske strane, a kartografski su obrađene sve obale. Bijela područja ostala su u unutrašnjosti novih kontinenata. Došlo je vrijeme popunjavanja tih bijelih mjesta i Novim svijetom se kreću brojne ekspedicije pa i individualni čudaci s namjerom otkrivanja i bilježenja novog i neotkrivenog[44]. Putopis postaje najzanimljivije štivo tog razdoblja. Saloni širom Europe bruje o otkrićima novih čuda iz prekomorskih posjeda stalno tražeći novu hranu od pisaca koji kruže nepoznatim svijetom.

Euroimperijalizam je na svom vrhuncu, ekspedicije sponzorirane od kraljeva raštrkane su svijetom, od Amazone do potrage za izvorom Konga, šireći ognjem i mačem, ovaj put ne riječ, nego kraljevsku vlast. To je stoljeće u kojem Sjeverna Europa postavlja sebe u središte civilizacije preuzimajući prvi put u povijesti taj primat od Mediterana. Nekadašnjim civilizacijskim centrima ostaju mrvice, pa iz tog razloga Fortis putuje po Dalmaciji. Dva ključna događaja za razvoj putopisa u 18. stoljeću Mary Louise Pratt u svojoj knjizi "*Imperial Eyes"* stavit će u godinu 1735., kad je objavljena "*Systema Naturae"* (Sustav prirode) u kojoj švedski prirodnjak Carl Linne postavlja klasifikacijski sustav za kategorizaciju svih biljnih vrsta na planetu. Drugi je ključni događaj pokretanje prve velike europske međunarodne znanstvene ekspedicije pod vodstvom Francuza, udruženog napora da se jednom zauvijek definira točan oblik Zemlje. Ova dva gotovo istovremena događaja najbolje svjedoče o probuđenoj svijesti o eurocentrizmu i promjeni u odnosu europske elite prema ostatku svijeta, buđenju tzv. planetarne svijesti. Svijet je dakle na neki način (koji je naravno prema vladajućem modelu europski, građanski i muški) izmjerljiv, podliježe klasifikaciji i potpuno je odredljiv. Druga polovica 18. stoljeća, dakle vrijeme u kojem Alberto Fortis istražuje svoju kolonijalnu granicu, razdoblje je znanstvenih ekspedicija i velikog interesa javnosti za njih. Znanost preuzima primat u putovanjima i svatko pokušava otkriti svog mrava, opnokrilca, leptira ili novu biljnu vrstu. Fortisa prema vlastitom priznanju na put tjera korisna znatiželja. I dok s jedne strane prirodoznanstveno istraživanje određuje putopis druge polovice 18. stoljeća, on ima i svoj značajan humanistički aspekt. Fortisovo vrijeme i dalje je bitno obilježeno prosvjetiteljskim idejama. Jer, ljudi su, a na

[44] *Boko Jasen, Ključ za poznavanje života u Dalmaciji.* http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031127/feljton01.asp, *2003*

tome će Rouesseau izgraditi za dalji razvoj stvari vrlo utjecajno razmišljanje, jednaki i u načelu dobri i razboriti – premda se to ne bi reklo iz odnosa stvari u svijetu. Ma koliko se sam Rousseau suprostavljao prosvjetiteljskoj fascinaciji razumom, boreći se za pravo osjećajne duše, i on je u dobrom dijelu svog djelovanja prosvjetitelj.

Baš negdje u Fortisovo vrijeme, a njegov je putopis pravi iskaz tog pokreta, javljaju se nagovještaji predromantizma, rusoovska ideja o plemenitom divljaku ostavlja prve bitne tragove u književnosti i teoriji. Krajem 18. stoljeća, zbog sad dominantne uloge subjekta u putopisu mijenja se i temeljni razlog, pokretač putovanja: nije više (znanstvena, istraživačka, državna) dužnost glavni pokretač. Želja subjekta za putovanjem, za širenjem duhovnih obzora, koja će u krajnjoj liniji rezultirati boljim upoznavanjem samoga sebe, sad pokreće putnika i putopisca. Fortisa, prema vlastitom priznanju, na put tjera korisna znatiželja, što bi se teško moglo protumačiti kao dužnost. Talijanski opat, međutim, u ovoj složenosti motiva koji ga tjeraju na put ima i dodatni razlog zapisivanja, neobičnu kombinaciju prosvjetiteljstva i dobronamjernoga kolonijalnog duha popravljanja domorodačkih naroda i uvjeta u kojima žive. Zaključujući pismo Antoniju Vallisnieriju o toku rijeke Krke putopisac priznaje: "*Priznat ću vam da potajno u sebi ćutim snažan užitak kada pomislim kako postoji mogućnost da moje putovanje donese neku blagodat dalmatinskom narodu, ako ne odmah sada, ono barem kad tome dođe vrijeme*."[45]

Fortisovo izlaganje o njihovim navodno primitivnim običajima predstavljalo je pionirsku studiju iz antropologije. Poglavlje o Morlacima izašlo je u posebnom izdanju u Njemačkoj već 1775. godine, kasnije je preveden na francuski i čak švedski 1792. godine. Nakon što je Alberto Fortis objavio opis Morlaka i njihovih običaja u svojoj knjizi, tadašnja učena Europa, oduševila se tim posljednjim nomadima, koji su živjeli u mitskoj Arkadiji, neiskvareni civilizacijom - kao u vrijeme Homera. Ne treba smetnuti s uma da je to bilo doba Jean-Jacquesa Rousseaua i njegovog povratka prirodi - tako da su Morlaci bili „en vogue" u to vrijeme. Fortis piše o Morlacima, narodu koji se ne ponižava, koji ne traži milostinju od namjernika, jer dok u jednog u selu ima za jesti ima

[45] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791), Književni krug, Split, 1996, str. 38.*

i za druge, te naglašava kako je među njima prijateljstvo postojano za razliku od odnosa među Mlecima. Fortis priznaje kako taj gorštački narod opisuje i u svrhu mogućeg venecijanskog boljeg ekonomskog korištenja Dalmacije i njezina zaleđa[46]. Fortis navodi kako su Morlaci unatoč izvrsnoj prirodnoj nadarenosti da sve nauče ipak vrlo oskudna znanja u zemljoradnji i uzgoju stoke i da nimalo ne drže do domaćeg gospodarstva te kako su po tome slični Hotentotima jer isto kao i oni za tjedan raspu ono što bi im moralo biti dovoljno za nekoliko mjeseci ako im se poglavito pruži prilika za veselje.[47] Upravo ovu tvrdnju koji iznosi Fortis Raspudić ocjenjuje kao „osudu morlačke neekonomičnosti, lošeg iskorištavanja zemlje i rasipnosti" što sve spada u repertoar „kolonizatorskih kritika"[48]. Fortisov prikaz Morlaka, osim što nosi njegov osobni, distinktivan biljeg, odgovara i na neke zahtjeve svoje epohe – kulturne, političke i ekonomske i pri tome polemizira s vladajućim negativnim mišljenjem o Morlacima. Američki povjesničar Larry Wolff u svojoj knjizi *„Venecija i Slaveni: otkriće Dalmacije u razdoblju prosvjetiteljstva*" analizira fenomen koje naziva „otkriće istočne Europe", i njegove korijene nalazi u „otkriću Dalmacije" od venecijanskog prosvjetiteljstva.[49] Venecijansko otkrivanje Morlaka kao „dobrih divljaka" u srcu Europe po njemu je samo dio šireg zapadnoeuropskog stava prema tom dijelu kontinenta. Isti autor naglašava kako treba razmotriti ne samo kako je Venecija u Dalmaciji vladala, već i kako je vidjela tu svoju provinciju te kako su se dalmatinske teme artikulirale i elaborirale u skladu s kulturnim perspektivama venecijanskog prosvjetiteljstva. Dalmacija je u to vrijeme postala žarište venecijanske fantazije imperijalnog preporoda. Iako mala i zemljopisno bliska Veneciji, u to vrijeme je bila svojevrsna venecijanska Amerika, zemlja divljih plemena i civilizirajućih misija te upravo tada je Venecija proizvela bogato elaboriranu ideologiju imperija. Wolff zaključuje da Morlake možemo promatrati kao Dalmatince u nastajanju, a Dalmatince (stanovnici obalnih gradova i otoka) kao već pripitomljene Morlake.[50]

---

[46] *Fortis, A., 1984. Put po Dalmaciji, Globus, Zagreb, 1984, str. 38.*

[47] *ibidem, str. 43.*

[48] *Raspudić, N., Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj knkiževnosti. Naklada Jurčić, Zagreb. 2010, str.124.*

[49] *Wolff Larry, Venice and Slavs of Dalmatia: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment, Stanford University Press, 2001.*

[50] *Wolff Larry, Venice and Slavs of Dalmatia: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment, Stanford University Press, 2011, str. 132.*

Fortis započinje novo razdoblje putopisne književnosti o Dalmaciji. To je bio prvi znanstveni opis dalmatinske prirode i kulture[51]. Ivan Pederin ističe kako se ovaj putopis može usporediti s budućim putopisima Alexandera von Humboldta i Charlesa Darwina[52], zbog motiva mimo dvorova i vojnih stožera i otvaranja Dalmacije očima intelektualnog svijeta sa znanošću kao tipičnim građanskim naukom. Poseban dojam na Fortisa su ostavile Morlakinje koje su za njega predstavljale snagu i hrabrost: „Trudnoće i porođaji ovih žena bili bi novost među nama, gdje gospođe pate od tolikih malaksalosti i tako dugih slabosti prije nego što se rasterete, i gdje im je potrebna tolika pažnja poslije velikog posla. Morlakinja ne mijenja hranu niti prekida naporan posao ili putovanje zbog toga što je trudna; i često se događa da rodi u polju ili kraj puta sama, da prihvati dijete i opere ga na prvoj vodi što je nađe, da ga donese kući i da se idućeg dana vrati redovnim poslovima ili stadima na paši“.[53]

Novi putopisni heroji anti-osvajači 18. stoljeća nastavljaju s tradicijom europskog ekspanzionizma, ovaj put drugim sredstvima, manje izravnim. Njihov je superiorni stav dolaska iz nadmoćne civilizacije zamagljen i uredno dezinficiran, do mjere da čak ni sam subjekt-putopisac nema pravu svijest o tome. Putopisac je uvjeren u vlastite dobre namjere, u jednakost spolova, vjera i ljudi, ali je prevladavajući kolonijalni model preduboko usađen u svaku poru društva u kojem živi. Muljačić piše za Fortisa da je „talijanski poligraf i veliki prijatelj naših naroda“[54], „učeni talijanski poligraf i veliki prijatelj naših naroda“[55] ili „ugledni talijanski putopisac i veliki prijatelj naših naroda“[56]. Raspudić iznosi da „veliki prijatelj naših naroda“ doista, za razliku od većine svojih venecijanskih prethodnika, govori o slavenskom stanovništvu u Dalmaciji s osobnom

[51] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791). Književni krug, Split, 1996, str. 88.*
[52] *Pederin Ivan, Povijesna poetika putopisa, Franjo Kluz, Omiš, 2009, str. 95.*
[53] *MØnnesland, S., . Dalmacija očima stranaca, Fidipid d.o.o. & Sypress Forlag, Zagreb, 2011, str. 94.*
[54] *Muljačić Žarko, Putovanje Alberta Fortisa u Ljubljanu. Lingvistica XV (Škerljev zbornik), Ljubljana, 101-108, 1975, str. 101.*
[55] *Muljačić Žarko, Zadnje putovanje Alberta Fortisa u Dalmaciju. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1976, str. 385.*
[56] *Muljačić Žarko, Nepoznati podaci o našim ljudima i krajevima i „Appendixa“ Forstisova djela Travels into Dalmatia, London 1778. Radovi centra JAZU u Zadru 22-23, 1976, str. 98.*

simpatijama, ali da to sve ne smije zamagliti činjenicu da o njima ipak govori kao o civilizacijski nižoj, na ranim stupnjevima razvoja zaostaloj, kategoriji ljudi.[57]
Fortis se, bez obzira na simpatiju prema Dalmaciji i Morlacima, ne uspijeva osloboditi dominantnog modela podjele na civilizirano i primitivno, pa će se u njegovu djelu ta stroga podjela primijetiti već u odnosu prema gradovima (Splitu, Zadru i Dubrovniku) i zaleđu u kojem obitavaju Morlaci do mjere da će decidirano ustvrditi kako je riječ o dva različita naroda. Gradove je Venecija kultivirala, zaleđe je ostalo divlje, ono još nije podijelilo blagodati civilizacije, a dobrim dijelom Fortis i jest poslan u te krajeve, kako bi istražio što se može napraviti.[58] Veneciji je stalo da se podigne nivo obrazovanja ili smanji smrtnost – Republiku zanima isključivo mogućnost povećanja prihoda, ne i obrazovanje ili životni standard ljudi koji ga za Presvijetlu ostvaruju. Fortis nije prvi koji govori o distinkciji urbano-ruralno u Dalmaciji, ali jest onaj koji će postati kasnije referentno mjesto jer je riječ o strancu, nekom čiji bi sudovi trebali biti objektivni. Takva podjela u Dalmaciji već stoljećima ima vidljive i bitne posljedice, ne slabeći ni do danas. Uostalom, baš događaji na smjeni milenija i novo inzistiranje na podjeli urbano-ruralno u Dalmaciji gdje je prvo navodni nositelj civilizacijskog koda, a drugo navodno barbarsko nasljeđe dodatno su aktualizirali Fortisove teze.[59]

Tijekom svojih putovanja Fortis boravi i na otoku Hvaru. Navodi: „*Otok je napučeniji nego drugi u Ilirskome moru, te neka njegova sela zaslužuju ime velikih mjesta jer brojem stanovnika premašuju mnoge male gradove. Među njima na prvo mjesto treba metnuti naselje niklo na ruševinama drevne Farije koja se još uvijek zove Stari Grad. Smješteno je na moru uz vrlo pitomo polje prema brdima i ima lijepu i veliku luku….Stanovnici ovog otoka lijepa su stasa, hrabri i bistra uma; mnogo se bave plovidbom i imaju svoje brodove; običan se puk bavi ribolovom te gradnjom barki i drugih brodova*.“ Iz teksta nije uočljivo koliko je vremena proboravio na Hvaru. Posjetio je važna mjesta na otoku (Hvar, Stari Grad. Vrbanj, Vrbosku i Jelsu, a bio je i do Sućurja). Sve se to moglo zbiti i u kraćem vremenskom razmaku. U okviru svojih prirodnjačkih interesa posjetio je i uvalu Žukovu. Kao i u ostalim partijama svoje knjige,

[57] *Raspudić Nino, Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti. Naklada Jurčić. Zagreb, 2010, str. 92.*
[58] *Boko Jasen, Oganj, mač i batina, http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031130/feljton01.asp., 2003.*
[59] *loc. cit.*

i prikaz Hvara je započeo historijskim podacima, počevši od Grka pa dalje. Spominje tri znamenita Hvaranina - Vinka Pribojevića i njegov govor, Hanibala Lucića i Petra Hektorovića. Citira izdanje iz g. 1672. Lucićeve »*Robinje*«, ali, začudo, Hektorovićevo »*Ribanje*« nije mu poznato. No najvažniji dio Fortisova znanstvenog interesa predstavljaju fenomeni prirode. Zbog toga i jest za svog vjerojatno kratkog boravka na Hvaru posjetio uvalu Žukovu (na sjevernoj strani otoka) gdje je naišao na riblje fosile. Važno je ovdje naglasiti da je Fortis bio prvi prirodoslovac za kojeg se u znanstvenoj literaturi može navesti da je 1774. godine istraživao prirodu otoka Hvara na polju paleontologije. Fortisa nisu interesirali samo riblji fosili. Obilazeći neposrednu okolicu grada Hvara, a prije odlaska u Žukovu, posvetio je pažnju raznovrsnom kamenju, sakupljao ga i razmišljao o njegovim fizičkim svojstvima. U svojoj knjizi navodi da je tu našao mramor sitnozrne građe, ružičaste boje i da je dosta sjajan. Opazio je u njemu i sitne ostatke morskih životinja (vjerojatno ljušture morskih puževa kakvih se uopće nalazi u mnogim vrstama mramora).[60]

Raspudić navodi da i Fortis u mnoštvu elemenata koje susreće na svom putovanju vrlo lako dolazi u napast vidjeti i istaknuti samo ono što želi i očekuje vidjeti te ono što se uklapa u očekivano, u unaprijed fiksiranu sliku svijeta i očekivanu dozu egzotike biva selektirano, zabilježeno i naglašeno [61] . Istodobno navodi da Fortisovi zapisi predstavljaju prekretnicu u prikazivanju istočne obale Jadrana unutar dotadašnjih prikaza unutar talijansko – hrvatskih književnih veza. Naime, on kroz analizu knjiga i zapisa talijanskih i drugih autora dolazi do zaključka kako „unutar talijanske književnosti i publicistike postoji, uglavnom dominantna, tradicija gledanja na Hrvate (i istočnu obalu Jadrana u cjelini) koja ih promatra kao Druge u odnosu na vlastitu, „europskiju“ i „višu civilizaciju“ uz naglasak kako je „pojmovno“ odredio kao „prekojadranski poluorijentalizam“ prikaze Hrvata u talijanskoj književnosti te tvrdi da se tijekom većeg dijela povijesti talijansko-hrvatski odnosi odvijaju kao odnosi „nadređene“ i „podređene“ kulture.

[60] *Nikolanci, M., Tadić, A., O 200. Godišnjici knjige o Dalmaciji Alberta Fortisa. Prilozi povijesti otoka Hvara, 1974, str. 102.*

[61] *Raspudić Nino, Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti. Naklada Jurčić, Zagreb, 2010, str. 94.*

Djelatnost putopisca kao poklisara uvijek se odvija u dva smjera: on predstavlja vlastitu kulturu u stranom prostoru i upoznaje matični prostor s tuđom kulturom. Kod Fortisa ovaj postupak nije nimalo slučajan niti je skriven. Njegova je civilizacija nadmoćna, ali dekadentna, morlačka je primitivna, ali ima iskonsku energiju. „*Da je morlačiju oprati pa dovesti kući i pametno ukrižati po nešto kasnije uvedenom iljf-petrovskom načelu, pamet naša - divljačka plemenitost vaša, rezultati bi bili senzacionalni.*[62]“ U zoni kontakta javlja se i pitanje trans-kulturalnosti: Venecija iz Fortisovog putopisa dobiva egzotičnu sliku vlastite provincije na dalekoj granici, koja je neće promijeniti, ali je može dobro zabaviti. Morlakija Fortisova vremena nije ipak bazen Amazone, u njoj postoje ljudi školovani baš u Veneciji i postoji mogućnost kulturne reakcije, koja se neće očitati samo u razmjeni ogledalaca. Putopis u takvoj sredini može izazvati mogućnost auto-etnografske reakcije, što se odmah i događa djelom mladog Sinjanina Ivana Lovrića, padovanskog studenta medicine (koji je u Veneciji završio studij jezika i filozofije) “*Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*”, objavljenim u Veneciji 1776., dakle ni dvije godine nakon Fortisovog putopisa. Lovrić primjećuje znatne omaške u djelu o kojem piše pa ga narodno osjećanje obvezuje da ih zabilježi(m).[63] Fortisov “*Put po Dalmaciji”* jedno je od najzanimljivijih djela talijanske književnosti druge polovice 18. stoljeća, ali odjeci toga djela u samoj Italiji mnogo su skromniji nego u ostaloj Europi.

Njegova pisma-izvještaji sponzorima (mecenama), premda znanstveno kod nas temeljito obrađena (od geološkog do speleološkog, zoološkog i sociološkog aspekta) s obnovljenim interesom za putopis kao nefikcionalni pripovjedni žanr i pogotovo sa postmodernom spoznajom da ne postoji ideološki/politički nevina metodologija kulturalne interpretacije mogu ponuditi nova zanimljiva tumačenja koja dosad nisu bila interes kritičkog prosuđivanja ovog djela. Izvan svakog su očekivanja bile reakcije u samoj Dalmaciji. Jedan domaći sin, Sinjanin Ivan Lovrić, iz ugledne zemljoposjedničke obitelji, prethodnik je književnih polemika koje su se zametnule oko Fortisova Puta, a koje, na koncu, nisu ostale sasvim bez posljedica za kulturno i privredno stanje onovremene Dalmacije. Ivan Lovrić (oko 1754-1777), nakon studija jezika i filozofije u

[62] *Boko Jasen, Morlaci, Laponci i Hotentoti, !http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031202/feljton01.asp, 2003.*

[63]*Lovrić Ivan, Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa” i “Život Stanislava Sočivice”, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1948., str. 6.*

Veneciji, studirao je medicinu u Padovi. Želeći ispraviti i dopuniti neke Fortisove navode, osobito za onaj dio Dalmacije koji je bolje poznavao, tj. za Cetinsku krajinu, napisao je prethodno spomenuto djelo. Lovrićevo se djelo sastoji od tri dijela: "*O toku Cetine*", "*O običajima Morlaka*" (najduži, središnji tekst) i "*Život Stanislava Sočivice*". Dok u prvom dijelu – ispravljajući Fortisa – iznosi iz osobnog iskustva mnoštvo dojmova o Cetinskoj krajini, pa tekst djeluje živo i neposredno kao reportaža o povijesnim i arheološkim podacima, središnje poglavlje, *O običajima Morlaka*, donosi neka drugačija zapažanja o problemima koje je pokrenuo Fortis. Iako su obojica krenuli s istih racionalističkih pozicija, Lovrić je bio jače prožet novom filozofijom u kojoj su sinjski fratri nazreli utjecaje Hobbesa, Rousseaua, Helvétiusa i Voltairea, a sve su to bili zabranjeni filozofi u tim stranama Dalmacije. Lovrić više nego Fortis govori o razlozima kulturne i gospodarske zaostalosti Morlaka, vrlo oštro i neuvijeno piše o fratrima i kaluđerima izjednačujući ih i ne praveći među njima – uostalom, kao ni među katoličkim i pravoslavnim stanovništvom – nikakvih razlika. I razloge hajdučije u tom je poglavlju, osobito u *Životu Sočivice*, Lovrić objasnio bolje od Fortisa. U napomenama o narodnim pjesmama zamjerio se fratrima jer je napisao da je fra Andrija Kačić loš pjesnik i loš povjesničar vjerujući da je zbirka koju je Kačić objavio zbornik narodnih pjesama. Istina, za Hasanaginicu tvrdi da "ne ide u red najsretnijih ni najboljih morlačkih pjesama", ali isto tako uvjeren je "*kako naši Morlaci, premda nisu nikad proučavali poezije i premda ne umiju čitati, znadu sastavljati stihove u kojima, kad se ne izmijene idući od usta do usta, ne manjka ni jedno potrebno slovo, a ne manjka im ni mnogi sretni bljesak vatrene mašte"*.[64] Ipak, u opisu morlačke nošnje i žalosne i štetne pojave da je se napušta naveo je čak 12 strofa iz *Cvita razgovora naroda i jezika iliričkoga „aliti rvackoga*" drugoga franjevca, Vrličanina Filipa Grabovca, čije ime ne spominje (vjerojatno se još čuvalo živo sjećanje da je on, zbog oporbe Mlečanima i podizanja svijesti Hrvata-Morlaka, bio osuđen na muke i doživotnu tamnicu, te je narušena zdravlja umro 1749.). Osobito se Lovrić okomio na fra Luku Vladimirovića (ni njega ne spominje izrijekom, kao ni Fortis) i njegovu knjigu *Likarije priprostite*. Lovrić, premda potječe iz obitelji zemljoposjednikâ, ne vjeruje da će poljoprivreda napredovati u kolonatu, odnosno kmetstvu, nego se njen procvat može očekivati kada zemlja

[64] *Muljačić Žarko, Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791). Književni krug, Split, 1996, str. 98.*

postane vlasništvo seljakâ. Ne, dakle, kažnjavanjem i batinama, kako predlaže Fortis![65] Vrhovnoj vlasti i činovništvu bilo je jedino stalo da naši krajevi daju dovoljan broj vjernih i poslušnih vojnika, da se odvijaju kakva-takva trgovina i promet, te da neki porezi stižu u iscrpljenu državnu blagajnu. To je znao i Fortis, ali nije napisao hrabro kao Lovrić. Treći prilog, "*Život Stanislava Sočivice*", "koji će izgledati kao kakav roman, a koji je uistinu historija", uzbudljiva je pripovijest o drumskom razbojniku koji se neobičnim djelima istakao "iznad svih drumskih razbojnika", ali je mnogim postupcima dao dokaze o začudnoj plemenitosti. Da se iskorijene hajduci, trebalo bi potražiti uzroke toga zla, "to jest one koji ih sile da se upuštaju u taj život", a to je, očito, upravna vlast u svim trima državama: otomanskoj i austrijskoj carevini i Prevedroj Republici.[66] Lovrićeva knjiga teško je pogodila Alberta Fortisa i njegove prijatelje, osobito one s kojima se više družio na svojim putovanjima (J. Bajamonti, R. Michieli-Vitturi) ili koji su izričito, kao stalež, bili pogođeni: katoličko i pravoslavno redovništvo i kler općenito. Sam Fortis nije javno odgovorio Lovriću, po svoj prilici jer ga nije smatrao doraslim sebi, te se na Lovrićevu knjigu osvrtao jedino u pismima svojim dalmatinskim prijateljima.[67]

Djelo Alberto Fortisa je putopis znanstven po stilu, rousseauovski po ideologiji, te je odigrao veliku ulogu u europskoj književnosti, posredujući mit o Morlacima kao kulturnu vrijednost i motiv putovanja.[68] Podsjetio je civiliziranu Europu da u njezinom središtu postoji zaboravljen, nepoznat i egzotičan narod kakav su tražili filozofi povratku prirodi, a pjesma "*Asanaginica"* trebala je pokazati kako su i primitivni, civilizacijom nepokvareni narodi sposobni stvoriti vrhunska estetska djela.[69] Na taj način su ova knjiga i njezini odjeci posredovali u stvaranju i prenošenju "morlačkoga" mita u europskoj kulturi i stvaranju stereotipa o prekojadranskim "dobrim divljacima" koji su se, velikim dijelom zahvaljujući i putopiscima koji su nakon Fortisa svaki put iznova

[65] *Boko Jasen, Kolike su sise u Morlakinja?http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031203/feljton01.asp, 2003.*
[66] *Bratulić, J., Predgovor u Fortis, A. Putopis po Dalmaciji, Globus, Zagreb, 1984, str. 27.*
[67] *ibidem, str. 29.*
[68] *Urošević, N. i Urošević-Hušak, J., Fortisovim stopama-hrvatsko-talijanske veze u putopisima prosvjetiteljstva. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zadar-Preko, 25-27. listopada 2012, 2016*.
[69] *Nikolanci, M., Tadić, A., O 200. Godišnjici knjige o Dalmaciji Alberta Fortisa. Prilozi povijesti otoka Hvara, 1974, str. 104.*

"otkrivali" naše krajeve, ponavljali do našeg vremena. Fortisovo djelo je žanrovski šaroliko djelo, no možemo ga okvirno odrediti kao putopis te Fortis, kao i svaki drugi putopisac, stvara svojevrsni „kulturni katalog"[70] i upućuje ga svojoj matičnoj sredini što je u njegovom slučaju venecijanska i šira europska prosvjetiteljska publika. Ideološki okvir Fortisovog putopisnog pogleda, odnosno njegova potraga za „zanimljivim"za prosvjetiteljsku publiku, ali prije svega za financijere njegovog putovanja, jasno su usmjeravali njegovo težište na konstruiranje slike „dobrog divljaka".

U očima stranaca stvarala se tako slika jadranske obale obilježena specifičnim mediteranskom kulturom, koja je bila proizvod povijesti i zemljopisa, posebnog načina života uz more. Uz valoriziranje antičkog supstrata i maritimnih pogodnosti, slikovitih krajolika i egzotičnih nošnji, naglašavala se razlika između stanovnika obale i Morlaka u unutrašnjosti. Putopisci krajolik doživljavaju izrazito romantičnim, najfrekventniji izraz koji koriste je "slikovito", a Dalmacija se književno reprezentira kao mjesto susreta Zapada i Istoka, s jasnim primjesama orijentalne kulture.[71]

5. OSMIŠLJAVANJE KULTURNO-TURISTIČKOG ITINERARA KAO TURISTIČKOG PROIZVODA

5.1. *Kulturne rute i kulturni itinerari*

Kulturni turizam smatra se turizmom specijalnih interesa te se za potrebe izrade ovoga rada, a na temelju podrobnog pregleda literature, definira kao posjete osoba izvan njihovog stalnog mjesta boravka motivirane u cijelosti ili djelomično interesom za povijest, umjetnost, naslijeđe ili stil života lokaliteta, regije, grupe ili institucije. Tom definicijom kultura obuhvaća i tzv. opipljivu kulturu – muzeje, galerije, koncerte, kazališta, spomenike i povijesne lokalitete, ali i neopipljivu kulturu poput običaja i tradicije, u skladu sa Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnog dobra koji pod zaštitu stavlja nepokretna, pokretna i nematerijalna kulturna dobra. Istovremeno, po definiciji,

[70] *Duda Dean, Priča i putovanje, Zagreb, 1998, str.48.*
[71] *MØnnesland, S., Dalmacija očima stranaca, Fidipid d.o.o. & Sypress Forlag, Zagreb, 2011, str. 14.*

da bi se turisti smatrali kulturnim turistima, oni bar djelomično moraju biti motivirani željom da sudjeluju u kulturnim aktivnostima.

Kulturna ruta je fizički opipljiva dionica u prostoru koja definira inventar materijalnih i nematerijalnih, kulturnih i povijesnih elemenata, povezanih tematski, konceptualno ili definicijom kao i identifikacijom lokacija postojećih kulturnih dobara, povezanih u točkastoj, linearnoj ili regionalnoj strukturi; koji unutar jedinstvenog konteksta rute tvore obilježenu i interpretiranu kontinuiranu cjelinu.[72] Kulturne rute može se definirati kao bogati medij, koji interpretira i tumači kompleksnu povijest Europe. Rute su od samog nastanka tvorbeni element regija i krajolika, oblikovan u simbiozi s kulturnim krajolikom i područjem.[73] Prema turističkoj terminologiji, kulturnim rutama može se smatrati određeni (fizički opipljiv) put ili trasa povijesnog značaja koji se može prezentirati kao cjelina sa zajedničkim tematskim nazivnikom.[74]

Tematske rute su takvi turistički proizvodi koji spajaju odabranu temu s prirodnim i kulturnim atrakcijama, a koje se može obići prometnim sredstvima. Prilikom razvijanja tematskih ruta, cilj mora biti snažno sudjelovanje u obilasku atrakcija i određenog područja. Razvoj tematskih kulturnih ruta ima za cilj povezati baštinu jedne ili više autohtonih sredina, otvarajući mogućnost punog iskustva baštine i autentičnosti te sveobuhvatnog doživljaja različitih aspekata kulture područja (destinacija). Potičući održivost i prezentaciju baštine, tematske kulturne rute dobivaju ciljani novi gospodarski smisao, koji kroz turističku aktivnost manje razvijenim područjima treba pružiti novu priliku za gospodarski rast, te usmjeriti turističku potražnju prema područjima na kojima turizam nije bio dovoljno razvijen. Upravo zbog te činjenice važno je da svi dionici u kreiranju i razvoju kulturnih ruta steknu odgovarajuća znanja i vještine za upravljanje turističkim rutama, odnosno za upravljanje turističkim posjetima na tematskim kulturnim rutama.

---

[72] *A consideration on the definition of the setting and management protection measures for cultural routes, ICOMOS, Scientific Symposium, Xian 2005. http://www.international.icomos.org/xian2005/papers.htm, preuzeto siječanj 2019.*

[73] *1ST Training Workshop, European Cemeteries Route, Barcelona 2011.* http://www.cemeteriesroute.eu/en/wp-content/uploads/ELEONORA-BERTI.pdf, *preuzeto siječanj 2019.*

[74] *Study on impact of European Cultural Routes on SME's innovation and competitiveness, COE, 2011, preuzeto siječanj 2019.*

Projekt Europskih kulturnih ruta pokrenut je 1987. godine od strane Vijeća Europe, kada je proglašena prva europska kulturna ruta, Ruta svetog Jakova. Europske kulturne rute možemo definirati i kao itinerare koji prolaze kroz jednu ili dvije zemlje regije, a organizirani su na temu čiji je povijesni, umjetnički ili društveni interes očigledno europski, što znači da se njeguju vrijednosti ljudskih prava, kulturne demokracije, kulturne raznolikosti, uzajamnog razumijevanja i razmjene preko granica zemalja.[75]

Pojam itinerar nastaje od latinske riječi *itinerarium,* što znači put. *Itinerarium* je bila drevna rimska vrsta putne karte, odnosno geografska karta s putnim vodičem na kojoj su bila prikazana stajališta i njihova međusobna udaljenost. Itinerar možemo definirati kao smjer ili tok putovanja, definiran inventarom materijalnih i nematerijalnih, kulturnih i povijesnih elemenata, tematski povezanih, koji unutar jedinstvenog konteksta tvore obilježenu i interpretiranu cjelinu. Kulturni itinerari su tematski itinerari koji imaju kulturnu vrijednost ili elemente kulturne baštine kao glavni cilj i dodjeljuju važnu ulogu kulturnim atrakcijama. Oni mogu postati turistički proizvodi koji spajaju odabranu temu s prirodnim i kulturnim atrakcijama, koji se mogu obilaziti prometnim sredstvima. Uzimajući u obzir načelo održivosti, takvi itinerari nude mogućnosti učenja, zabave i odmora. Imaju osobine koje im osiguravaju jedinstvenu ulogu u razvitku turizma. Prednosti itinerara su da mogu biti razvijeni s relativno malo investicija, mogu diversificirati i proširiti potražnju za turizmom u prostoru i vremenu, pridonijeti uporabi neiskorištenih resursa u turizmu te razviti nove segmente potražnje za specifične vrste turizma. Važno je da itinerari kao turistički proizvodi budu autentični. Ponuda raznolikih tema na razini Europe je velika te je zato odabir teme za velike kulturne itinerare Europe definiran temeljnim kriterijima Vijeća Europe.

Jedan od važnih zadataka u razvoju kulturno-turističkih proizvoda je kreiranje itinerera. Broj i vrsta ovih itinerera ograničeni su samo maštom. Mogu biti tematizirani (npr. barok, ruralna arhitektura, gastronomija) ili integrirati nekoliko tema. Dobar itinerar mora imati jasno identificiranu temu, razvijena uporišta u prostoru te razvijen tercijarni sektor koji osigurava komfor posjetitelja te proizvodi ekonomske koristi. Itinerar je

[75] *Jelinčić, D.A., Abeceda kulturnog turizma. Meandarmedia, 2008, str. 100.*

teoretski razrađen mogući plan putovanja (opisan na internetskim stranicama, u brošuri ili na letku) ali bez konkretne interpretacijske i uslužne podloge i podrške na terenu. Uspješne primjere tematskih itinerara možemo pronaći u Europi i izvan nje, zahvaljujući međunarodnoj suradnji. Glavna atrakcija itinerara je samo putovanje i doživljaj stečen na itineraru, dok destinacija i ostale atrakcije na itineraru postaju manje važne. Kod planiranja itinerara vrlo je važno da se zaštite svi resursi.[76]

Svakako je važno prije samog prijedloga novog kulturno-turističko itinerara još jednom istaknuti povijesni značaj mediteranskih itinerara iako se već o tome raspravljalo prije u poglavlju vezanom uz povijest putopisa. Mediteran se, može prema Fernandu Braudelu[77] i Predragu Matvejeviću[78], može promatrati kao jedinstven kulturno-povijesni i mitsko-lirski prostor: „pupak svijeta" i kolijevka europske civilizacije, a Jadran kao susretište civilizacija i raskršće prometnih putova, od prapovijesti do danas: „Sredozemni je akvatorij stoljećima bio prostor trgovačkog komuniciranja, koridor tranzitnog prolaska „galija za Istok" i „galija za Zapad", more sukoba ali i spajanja različitih koji su upućeni jedni na druge."[79] U takvom ozračju i ambijentu, i na temelju nekih od najvažnijih putopisa o Istri i Dalmaciji (Charles Yriarte, Hermann Bahr), osmišljene su i neke nove mediteranske kulturne rute (Jadranski putevi Charlesa Yriartea, Dalmatinska putovanja – rutom Lloydovih parobroda).[80]

6.2. *Prijedlog novog kulturno-turističkog itinerara – Put po Dalmaciji: tragom Alberta Fortisa*

Nakon pročitanog putopisa *„Put po Dalmaciji"* „rodila" se ideja o stvaranju novog kulturno-turističkog proizvoda inspiriranog putopisom Alberta Fortisa. Tema kulturno-turističkog itinerara je vezana uz kulturnu baštinu. Tema se bavi prepoznavanjem

---

[76] *The role and importance of cultural tourism in modern tourism industry, http://cdn.intechopen.com/pdfs/35715.pdf, 26.04.2018.*

[77] *Braudel, F., Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II. Antibarbarus, Zagreb, 1997.*

[78] *Matvejević Predrag, Mediteranski brevijar, VBZ, Zagreb, 2007.*

[79] *Bertoša, M., Kako se to može biti Mediteranac? Istra, Jadran, Sredozemlje, Identiteti i imaginariji. University Press, Durieux, 2005, str. 148.*

[80] *Urošević Nataša, Mediteranski itinerari – Istra i Dalmacija u djelima europskih putopisaca.Dalmacija u prostoru i vremenu. Što Dalmacija jest, a što nije? Zbornik radova Znanstvenog skupa, 14.-16.lipnja 2012. na Sveućilištu u Zadru., 2014, str. 278.*

hrvatske kulturne baštine u kontekstu europskog identiteta, odnosno valorizacijom zajedničkih elemenata europskog identiteta. Ovim itinerarom želi se postići ekonomska valorizacija elemenata zajedničke baštine i identiteta, kako mediteranskih tako i europskih, te pretvoriti elemente materijalne i nematerijalne baštine u turističke atrakcije. Na taj način bi se kroz korištenje osiguralo i njena održiva valorizacija. U interesu je potaknuti promociju cjelokupnog područja, produžiti turističku sezonu, privući nove segmente posjetitelja, potičući ih da posjete krajeve koje je Alberto Fortis osobno obišao, tako da im se tijekom itinerara ponudi niz zanimljivih kulturnih i prirodnih atrakcija i doživljaja.

Itinerar je međunarodnog karaktera, stvoren za domaće i inozemne goste te je kreiran za posjetitelje koji su motivirani kulturnim turizmom i namijenjen je namjernim kulturnim posjetiteljima za koje su kultura i priroda primarni motivatori, koji su u potrazi za intenzivnim iskustvom, otkrivanju manje poznatih destinacija i jedinstvene kulturno-povijesne te prirodne baštine. Prije nego se krene na samo putovanje bilo bi poželjno upoznati (pa i pročitati) putopis *„Put pod Dalmaciji“,* jer se sve o kulturnim materijalnim i nematerijalnim te prirodnim bogatstvima upravo i nalazi u samom putopisu. Bavimo se baštinom i moja evidencija u samom itineraru bila je i podsjetiti na poznate putnike koji su putovali istom ili sličnom rutom i na taj način su upoznavali i otkrivali tu istu baštinu. Namjera je istovremeno bila da se svi elementi putopisa i obuhvate itinerarom te će tijekom putovanja posjetiteljima biti omogućeno učenje, otkrivanje i upoznavanje materijalne, nematerijalne i prirodne baštine. Svi posjetitelji će dobiti mapu koja predstavlja Fortisov itinerar tj. opisuje temu putovanja, povijest, atrakcije, usluge i događaje ponuđene na itineraru. Glede organizacijskih uvjeta i uvjeta osoblja koji su dodatni element u održavanju kulturnih itinerara, organizirala bi se i edukacija turističkih djelatnika u vezi sa samim ciljem i sadržajem itinerara. Na taj način zaposlili bi se turistički vodiči obučeni za vođenje na više jezika.

U svezi sa marketingom prvo bi se kreirao logo koji bi podignuo aktivnost i prepoznatljivost kulturno-turističke destinacije te bi se istovremeno koristio i on-line marketing. U svrhu potpunosti itinerara izradila bi se vlastita web stranica koja bi dodatno pružila on-line informacije (tema, vrijednosti, atrakcije, događaji, usluge, mape, kontakti), uključujući slike, filmove ili audio-vizualne tehnike koje čine proizvod

opipljivim. Stranica bi se svakodnevno ažurirala novim podacima i također bi omogućavala on-line rezervacije i kupovinu kulturno-turističkog proizvoda. Također bi sadržavala on-line forume za nove posjetitelje itinerara ili za stare posjetioce koji su zainteresirani za temu. Dodatno su izrađene turističke publikacije, brošure, letci, katalozi, vodiči i turističke karte koje predstavljaju kulturno-povijesne i prirodne atrakcije. Isto tako će se usmjeriti na oglašavanje putem odabranih TV i radio postaja, časopisa i turističkih kataloga. Financiranje će biti sa strane općinskih, županijskih turističkih organizacija, državnih subvencija i europskih fondova. Radi učinkovitijeg upravljanja itinerarom sudjelovalo bi se na turističkim sajmovima jer bi na taj način omogućili zainteresiranoj javnosti da se upozna s novitetima turističke ponude. Tako bi se uspostavili ugovorni odnosi s turističkim agencijama i turoperatorima što bi nam omogućilo ulazak na međunarodno tržište i istovremeno da hrvatski teritorij postane bolje prepoznatljiv po svom hrvatskom, mediteranskom i europskom identitetu.

Itinerar pod imenom *Put po Dalmaciji: tragom Alberta Fortisa* obuhvaća gradove Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Stari Grad na Hvaru, Hvar, Solin, Sinj, Trilj, Vrgorac i Dubrovnik, mjesta Bol, Nerežišća, Škrip, Muć te etno-selo Kokorići. Devetodnevni kulturni itinerar oživljava, jednim dijelom, rutu kojom se kretao prirodoslovac Alberto Fortis tijekom svojih putovanja u Dalmaciju. Namijenjen je posjetiteljima koji su motivirani kulturnim turizmom na prvom mjestu zbog otkrivanja poznatih destinacija i upoznavanja jedinstvene kulturno-povijesne baštine. Jedan od razloga zašto se osmišljava ovaj itinerar je i taj što se danas rijetko može naći itinerar koji vodi dalmatinskom obalom, otocima i dalmatinskim zaleđem, priča priču o povijesti i tradiciji i upoznaje nas s različitim gradovima i mjestima, a ujedno pruža jedinstven turistički doživljaj.

1. DAN

Dolazak u grad Zadar koji je luka sjeverne Dalmacije i središte najrazvedenijeg dijela jadranskog arhipelaga. Star je 3000 godina i ima bogatu kulturno- povijesnu baštinu koja će se razgledati. Prva postaja je crkva sv. Donata, zatim romanička katedrala Sv. Stošije, Ženski benediktinski samostan sv. Marije, Trg pet bunara, rimski forum, Morske orgulje i Pozdrav suncu. Nakon razgledavanja, preporučuje se odlazak na stalnu izložbu crkvene umjetnosti Zlato i srebro Zadra, smještenu neposredno pored

crkve sv. Donata u benediktinskom samostanu sv. Marije. Ručak i večera u nekom od poznatih zadarskih restorana. Nakon noćenja u Zadru, u jutarnjim satima nakon doručka, krećemo prema Šibeniku.

2. DAN

Dolazak u Šibenik, najstariji samorodni hrvatski grad na Jadranu, nastao je kao starohrvatska utvrda, a prvi put se spominje sredinom 11. stoljeća u ispravi kralja Petra Krešimira IV., zbog čega ga mnogi i danas zovu 'Krešimirov grad'. Grad ima bogatu kulturno-povijesnu baštinu koju ćemo razgledati, prvo fortifikacijsku arhitekturu grada: četiri utvrde - sv. Nikola**,** sv. Ivana**,** Šubićevac te sv. Mihovil, zatim katedralu sv. Jakova (dio UNESCO–ove svjetske baštine), Kneževu i Biskupovu palaču, te brojne crkve (sv. Ivana, sv, Krševana, samostan sv. Frane…). Posjetio bi se i središnji Gradski trg ili Trg Republike Hrvatske (dugo zvan Plathea Comunis i Gospodski trg gdje je 1750. godine otvorena prva kavana). Poslije ručka planiran je posjet Nacionalnom parku Krka. U kasnijim poslijepodnevnim satima predviđa se povratak i večera u nekom od poznatih restorana. Poslije večere slijedi slobodno vrijeme te noćenje. Polazak za Trogir predviđen je u jutarnjim satima poslije doručka.

3. DAN

Po dolasku u Trogir slijedi posjet najvažnijim znamenitostima grada: tvrđava Kamerlengo, Kula sv. Marka, Riznica, samostan sv, Dominika, katedrala sv Lovre, Palača Ćipiko. Moguć je i posjet Muzeju grada Trogira. Planiran je ručak u nekom od poznatih restorana te polazak za Split gdje se planira dolazak u ranijim popodnevnim satima. Smještaj u hotelu te slobodno vrijeme do večere. Noćenje. Ujutro je, nakon doručka planiran posjet gradu.

4. DAN

Četvrti je dan posvećen gradu cara Dioklecijana, Splitu, ujedno najvažnijem i najvećem središtu Dalmacije. Prva postaja putovanja je dakako Dioklecijanova palača, spomenik

na UNESCO-voj listi svjetske baštine, u kojoj ćemo provesti više vremena zbog različitih dijelova palače počevši od vrata u palači, carevog mauzoleja - crkve sv. Duje, središnjeg trga Peristila, Vestibula, Voćnog trga i Jupiterovog hrama. Zatim bi razgledali Prokurative, glasoviti mediteranski trg u središtu grada, koji je postao poznat kao pozornica festivala zabavne glazbe Splitski festival. Slijedi slobodno popodne za posjetitelje koji mogu prošetati do vidikovca na Marjanu ili po splitskoj rivi i guštati u pogledu na otoke Brač i Šoltu. Preporučuje se i posjet Arheološkom muzeju ili Galeriji Meštrović. Svakako preporučujemo i posjet Hrvatskom narodnom kazalištu koje se nalazi na početku Marmontove ulice. Večera i noćenje u istom hotelu. Sutradan se planira odlazak katamaranom na otok Hvar.

5. DAN

Polazak katamaranom za otok Hvar poslije doručka. Dolazak na otok Hvar i posjeta gradu Stari Grad Pharos, povijesnom dragulju otoka Hvara nastalom još 384 g. pr. Krista. Šetnja slikovitim uličicama do Dominikanskog samostana, preko Tvrdalja (doma slavnog pjesnika Petra Hektorovića) i župne crkve Sv. Stjepana zapravo je šetnja kroz vrijeme i dugu povijest grada. Na kraju posjet Starogradskom polju koje je zaštićeni kulturni krajolik i u kojem je antička grčka podjela zemljišta sačuvana do današnjih dana kao sustav putova i terasiranih parcela. Riječ je o najbolje sačuvanom antičkom grčkom katastru na Sredozemlju zbog čega je od 2008. godine sedmi hrvatski lokalitet koji se nalazi na UNESCO-vom Popisu svjetske baštine. Popodne prije posjeta gradu Hvaru i njegovim znamenitostima (Hvarska katedrala, Muzej hvarske baštine, Arsenal, Hvarsko kazalište….), svratiti do uvale Žukova na sjevernoj strani otoka. Navečer smještaj u hotelu u Hvaru te slobodno vrijeme. Ujutro se planira posjet otoku Braču.

6. DAN

Nakon doručka odlazak katamaranom do Bola. Šetnja do jedne od najljepših plaža na svijetu Zlatnog rata. Potom obilazak otoka autobusom do Vidove gore (778 m, najveći vrh svih jadranskih otoka), Nerežišća i Škripa (posjet Muzeju otoka Brača). Ručak. U

kasnijim satima povratak katamaranom za Split gdje se noći. Iz Splita se sutradan planira posjet Solinu (Saloni) te Klisu, Muću, Sinju i Trilju.

7. DAN

Po doručku kreće se prema Solinu (Saloni), antičkoj metropoli rimske provincije Dalmacije. Nakon posjeta ruševinama/ostacima (Starine), kreće se za Klis (posjet Kliškoj tvrđavi) te Muć. Nakon obilaska istih kreće se za Sinj. Po dolasku ručak, a zatim razgledavanje znamenitosti (Sinjska alka-Muzej, posjet franjevačkom samostanu, Crkva Čudotvorne Gospe Sinjske, nadgrobna stela Gaja Laberija, koja predstavlja dječaka koji se igra loptom). U kasnijim popodnevnim satima posjet gradiću Trilju (prozvan po negdašnjome *Tiluriumu* (i *Pons Tilurii*), koji se nalazio na mjestu današnjega Garduna, neko vrijeme sjedištu rimske VII. legije, a potom pomoćnih postrojba). Povratak u Sinj gdje se noći.

8. DAN

Ujutro poslije doručka polazak za etno-selo Kokorići (“*Nikada dok sam živ neću zaboraviti doček i srdačno gostoprimstvo što mi ga je učinio vojvoda* Pervan *u* Kokorićima*.”* Alberto Fortis, 1772) i grad Vrgorac. U popodnevnim satima se kreće prema Dubrovniku gdje se navečer planira noćni posjet gradu. Nakon toga noćenje.

9. DAN

Ujutro poslije doručka nastavak posjeta gradu Dubrovniku i njegovim brojnim znamenitostima (crkva Sv. Vlaha, Dubrovačka katedrala, dubrovačke gradske zidine, Tvrđava Lovrijenac, Kula Minčeta, Knežev dvor, Palača Sponza, Palača Sorkočević, Velika Onofrijeva česma, Orlandov stup, Stradun...). Godine 1979. grad Dubrovnik dodan je na UNESCO-ov popis Svjetske baštine.
Itinerar i završava u Dubrovniku.

6. ZAKLJUČAK

Hrvatska ima izuzetnu kulturnu baštinu i prirodne ljepote koji još nisu dovoljno prepoznate u Europi i svijetu. Naša zemlja je bogata brojnim kulturno-povijesnim znamenitostima, netaknutom prirodom, tradicijom i običajima, starim zanatima, burnom poviješću i autentičnošću. Završni rad *„Osmišljavanje kulturne rute kao turističkog proizvoda – tragom dalmatinskog putovanja Alberta Fortisa*“ je izrađen upravo iz razloga što se potencijalnim korisnicima želi prikazati povijest putovanja hrvatskom obalom i probuditi svijest šire javnosti o kulturnoj baštini i prirodnim ljepotama koju posjedujemo. Istovremeno je jedan od ciljeva i pokušaj stvaranja novog kulturno-turističkog itinerara koji bi turiste dovodio do Dalmacije i vraćao ih u prošlost, u doba kada je prirodoslovac Alberto Fortis putovao našom obalom i otocima. Potencijalno bi ovakav itinerar mogao turiste, poglavito one koji imaju prirodoslovnog i pustolovnog duha, voditi sličnom ili istom rutom te time ostvariti značajan uspjeh. Primarni cilj bi bila promocija materijalne i nematerijalne kulturne baštine, valorizacija zajedničkih europskih i mediteranskih vrijednosti i identiteta, dodatna identifikacija i zaštita spomenika kulture, moguće povezivanje turističkih atrakcija s manje poznatim područjima te obnova i revitalizacija istih.

Knjiga „*Put po Dalmaciji*“ Alberta Fortisa iz 1774. godine ključna je i vjerojatno najcitiranija putopisna knjiga na ovom prostoru i ujedno predstavlja prvi znanstveni opis dalmatinske prirode i kulture. Fortisova pisma – izvještaji sponzorima, s novim interesom za putopis kao nefikcionalni pripovjedni žanr, viđenje je Dalmacije u doba kad se odlazilo u Novi svijet, o kojem su tada brujali europski saloni, te brojnih znanstvenih ekspedicija i velikog interesa javnosti za njih. Znanost preuzima primat u putovanjima, a Fortisa je prema njegovom vlastitu priznanju tjerala korisna znatiželja. Fortisovo djelo i danas ostaje iznimno vrijedan dokument za poznavanje Dalmacije tog razdoblja i njezinih stanovnika te iznimno zanimljiv doprinos putopisne proze 18. stoljeća u raskoraku između sentimentalizma i znanosti. Fortisovo djelo je odigrao veliku ulogu u europskoj književnosti, posredujući mit o Morlacima kao kulturnu vrijednost i motiv putovanja. Podsjetio je civiliziranu Europu da u njezinom središtu postoji zaboravljen, nepoznat i egzotičan narod kakav su tražili filozofi povratku prirodi, a pjesma “*Asanaginica”* trebala je pokazati kako su i primitivni, civilizacijom

nepokvareni narodi sposobni stvoriti vrhunska estetska djela. Na taj način su ova knjiga i njezini odjeci posredovali u stvaranju i prenošenju "morlačkoga" mita u europskoj kulturi i stvaranju stereotipa o prekojadranskim "dobrim divljacima" koji su se, velikim dijelom zahvaljujući i putopiscima koji su nakon Fortisa svaki put iznova "otkrivali" naše krajeve, ponavljali do našeg vremena.

Nakon pročitanog putopisa *„Put po Dalmaciji"* „rodila" se ideja o stvaranju novog kulturno-turističkog proizvoda inspiriranog putopisom Alberta Fortisa. Tema kulturno-turističkog itinerara je vezana uz kulturnu baštinu i bavi se prepoznavanjem hrvatske kulturne baštine u kontekstu europskog identiteta, odnosno valorizacijom zajedničkih elemenata europske baštine. Itinerar pod imenom *Put po Dalmaciji: tragom Alberta Fortisa* obuhvaća gradove Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Stari Grad na Hvaru, Hvar, Solin, Sinj, Trilj, Vrgorac i Dubrovnik te mjesta Bol, Nerežišća, Škrip, Muć te etno-selo Kokorići. Devetodnevni kulturni itinerar oživljava, jednim dijelom, rutu kojom se kretao prirodoslovac Alberto Fortis tijekom svojih putovanja u Dalmaciju. Cilj ovog novo osmišljenog kulturno-turističkog itinerara bio je stvoriti turistički proizvod koji bi Hrvatsku izdvojio kao zemlju prepoznatljivu po svojoj vrijednoj kulturnoj baštini, osvijestiti širu javnost o baštini koju posjedujemo te unaprijediti razvoj turizma. Jedno od osnovnih bogatstava hrvatske kulturne baštine je povoljan položaj naše zemlje na raskrižju povijesnih civilizacija, od koji je svaka ostavila svoj upečatljivi trag. Stvaranjem ovakvih kulturno-turističkih itinerara Hrvatska bi se izdvojila kao zemlja koja svojim kvalitetama stvara jedinstven i prepoznatljiv identitet kulturno-turističke destinacije, što bi u konačnici privuklo još više posjetitelja. Mišljenja sam da je potrebito okrenuti se razvoju održivog turizma na Jadranu, prije svega u Dalmaciji, raditi na još boljem povezivanju njezinih pojedinih dijelova te uključiti moguće i ruralna područja u dalmatinskom zaleđu kako bi turisti mogli doživjeti sve prirodne i kulturne ljepote koje Hrvatska ima.

LITERATURA

Knjige i radovi:

Bahr, H: *Dalmatinsko putovanje*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991.

Bertoša, S., Giudici, A: *Europski putnici u Istri od XV. do XIX. stoljeća*. Tabula, 11, 2013.

Bertoša, M., 2005. *Kako se to može biti Mediteranac?* Istra, Jadran, Sredozemlje, Identiteti i imaginariji. University Press, Durieux, 146-149.

Blanton, C: *Travel Writing. The Self and the World.* New York: Simon & Schuster Macmillan, 1997.

Boko, J.: *Oganj, mač i batina.* http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031130/feljton01.asp, 2003.

Boko, J.: *Kolike su sise u Morlakinja*? http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031203/feljton01.asp, 2003.

Boko, J. *Ključ za poznavanje života u Dalmaciji*. http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031127/feljton01.asp, 2003.

Boko, J. 2003. *Morlaci, Laponci i Hotentoti*! http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20031202/feljton01.asp

Bratulić, J. *Alberto Fortis i njegov Put po Dalmaciji (predgovor)*. U: Alberto Fortis (1984): Put po Dalmaciji. Globus, Zagreb, 1984.

Braudel, F., 1997. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* Antibarbarus, Zagreb.

Brešić, V: *Hrvatski putopis*, Naklada Divič, Zagreb, 1997.

Duda, D.: *Priča i putovanje, Hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*. Matica Hrvatska, Matica Hrvatska, Zagreb, 1998.

Duda, D: *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012.

Fortis, A: *Put po Dalmaciji*. Globus, Zagreb, 1984.

Jeliničić, D.A.: 2008. *Abeceda kulturnog turizma*. Meandarmedia, Zagreb.

Matvejević, P., 2007. *Mediteranski brevijar*. VBZ, Zagreb.

MØnnesland, S: *Dalmacija očima stranaca*, Fidipid d.o.o. & Sypress Forlag, Zagreb, 2011.

Muljačić, Ž.: 1975. *Putovanje Alberta Fortisa u Ljubljanu.* Lingvistica XV (Škerljev zbornik), Ljubljana, 101-108.

Muljačić, Ž. 1976. *Zadnje putovanje Alberta Fortisa u Dalmaciju.* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 14-15, 385-392.

Muljačić, Ž.: 1976. *Nepoznati podaci o našim ljudima i krajevima i „Appendixa"* Forstisova djela Travels into Dalmatia, London 1778. Radovi centra JAZU u Zadru 22-23, 97-110.

Muljačić, Ž: *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791)*. Književni krug, Split, 1996.

Nikolanci, M., Tadić, A: *O 200. Godišnjici knjige o Dalmaciji Alberta Fortisa.* Prilozi povijesti otoka Hvara, 1974, str- 99-106.

Pederin, I: *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1991.

Pederin, I: *Njemački putopisi po Dalmaciji,* Logos, Split, 1989.

Pederin, I: *Povijesna poetika putopisa*, Franjo Kluz d.d. Omiš, Split, 2009.

Pratt, M. L.: *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation.* London i New York: Routledge, 1992.

Raspudić, N. 2010. *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti.* Naklada Jurčić, Zagreb.

Study on impact of European Cultural Routes on SME's innovation and competitiveness, COE, 2011.

Šauli Krstulović, K.: *Prvi prozni putopis na Hrvatskom jeziku. Jakov Pletikosa: Putovanje k Jerozolimu god. 1752.* Sveučilište u Zagrebu, 2013.

Thompson, C.: *Travel Writing*, London – New York: Routledge, 2011.

Urošević, N., 2014. *Mediteranski itinerari – Istra i Dalmacija u djelima europskih putopisaca.Dalmacija u prostoru i vremenu*. Što Dalmacija jest, a što nije? Zbornik radova Znanstvenog skupa, 14.-16.lipnja 2012. na Sveućilištu u Zadru., 273-281.

Urošević, N. i Urošević-Hušak, J. 2016.: *Fortisovim stopama-hrvatsko-talijanske veze u putopisima prosvjetiteljstva*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zadar-Preko, 25-27. listopada 2012.

Wolff, L. 2001. *Venice and Slavs of Dalmatia: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment,* Stanford University Press.

Internetski izvori:

The role and importance of cultural tourism in modern tourism industry, http://cdn.intechopen.com/pdfs/35715.pdf, 26.04.2018.

http://slobodnadalmacija.hr/Kultura/tabid/81/articleType/ArticleView/articleId/160054/Default.aspx

https://hr.wikipedia.org/wiki/Morlaci, preuzeto 26.04.2018.

ICOMOS, http://www.icomos.org/xian2005/papers.htm,26.04.2018.

Putopis, Enciklopedija, http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51177, 25.travnja 2018.

A consideration on the definition of the setting and management protection measures for cultural routes, ICOMOS, Scientific Symposium, Xian 2005. http://www.international.icomos.org/xian2005/papers.htm

1ST Training Workshop, European Cemeteries Route, Barcelona 2011. http://www.cemeteriesroute.eu/en/wp-content/uploads/ELEONORA-BERTI.pdf

Popis slika:

Slika 1. Alberto Fortis (1741.-1803.) (https://www.geni.com/people/Alberto Fortis/6000000072537715886)
Slika 2. Naslovnica djela Viaggio in Dalmazia iz 1774. (https://hr.wikpedia.org/wiki/Alberto_Fortis)
Slika 3. Naslovnica hrvatskog izdanja *Put po Dalmaciji* (1984, Globus, Zagreb) (https://albertofortis.wordpress.com/)
Slika 4. Morlaci iz okolice Splita, crtež Théodore Valérija iz 19. vijeka (https://sh.wikipedia.org/wiki/Morlaci)

SAŽETAK

OSMIŠLJAVANJE KULTURNE RUTE KAO TURISTIČKOG PROIZVODA – TRAGOM DALMATINSKOG PUTOVANJA ALBERTA FORTISA

Naslov ovog završnog rada je: *"Osmišljavanje kulturne rute kao turističkog proizvoda – tragom dalmatinskog putovanja Alberta Fortisa."* U prvom dijelu završnog rada definirani su putopisi, a u drugom dijelu prikazana je povijest putopisa, odnosno istražuje se važnost i međusobna povezanost putovanja i književnosti, te se pojašnjava što je to putopis, putovanje, a što kultura putovanja. U trećem dijelu se daje povijesni prikaz Dalmacije kroz viđenja stranih autora (dalmatinska putovanja i putopisi), još od feničkog i grčkog doba pa sve do putopisa moderne. U četvrtom dijelu se iznosi prikaz i analiza života Alberta Fortisa i njegova djela *„Put po Dalmaciji"*. U zadnjem dijelu rad se bavi osmišljavanjem kulturnog itinerara inspiriranog djelom Alberta Fortisa *„Put po Dalmaciji"* uz prethodni prikaz definicija kulturnih ruta i itinerara. Ovaj itinerar je izrađen prema jednom dijelu putovanja koje je obavio prirodoslovac Alberto Fortis i time upoznavao naše krajeve. Osmišljavanje itinerara provodi se u svrhu valorizacije elemenata zajedničke baštine i identiteta kako mediteranskog, tako i europskog, s namjenom da se tijekom itinerara ponudi niz zanimljivosti poput izvornih atrakcija i doživljaja. Stvaranjem ovakvih kulturno-turističkih itinerara Hrvatska bi se izdvojila kao zemlja koja svojim kvalitetama stvara jedinstven i prepoznatljiv identitet kulturno-turističke destinacije, što bi u konačnici privuklo još više posjetitelja.

Ključne riječi: putopis, Dalmacija, Alberto Fortis, turistički itinerar, Mediteran

SUMMARY

DESIGNING A CULTURAL ROUTE AS A TOURIST PRODUCT - FOLLOWING THE JOURNEY THROUGH DALMATIA BY ALBERTO FORTIS

The title of this final work is: "Designing a cultural route as a tourist product - following *The Journey through Dalmatia* by Alberto Fortis." In the first part of the final work, the travel books are defined, and in the second part the travel history is depicted and the importance of the travel and literature connections explains what it's a travel and what a travel culture. The third part gives the historical view of Dalmatia through the visions of foreign authors (Dalmatian travel), from the Phoenician and Greek times to the modern times. In the fourth part the author presented an analysis of Alberto Fortis's life and his work "*The journey through Dalmatia*". In the last part, the work deals with the design of a cultural itinerary inspired by Alberta Fortis's "*The journey through Dalmatia"*, with a preview of the definitions of cultural routes and itineraries. This itinerary was made according to one part of the trip that was made by naturalist Alberto Fortis and thus acquainted our regions. The design of the itinerary is carried out for the purpose of valorising the elements of common heritage and identity both Mediterranean and European, with the purpose of offering a variety of attractions such as original attractions and experiences during the itinerary. By creating such cultural and tourist itineraries, Croatia would become a country that creates unique and recognizable identity for its cultural and tourist destination, which would attract even more visitors.

Key words: travels, Journey to Dalmatia, Alberto Fortis, touristic itinerary, Mediterranean